

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ФІНАНСІВ ТА ОБЛІКУ

Кафедра обліку і оподаткування

Укладач:

к.е.н., доцент І. В. Мельничук

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

**«ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ
ГОСПОДАРЮВАННЯ»**

для студентів ступеня вищої освіти – магістр

Галузь знань 26 «Цивільна безпека»

Спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність»

Освітньо-професійна програма – «Економічна безпека та фінансові розслідування»

ТЕРНОПІЛЬ-ТНЕУ

2019

Зміст

<i>Назва тем за робочим планом дисципліни</i>	<i>Номер сторінки</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ БУХГАЛТЕРСЬКІ ЗНАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ ЇХ РОЗВИТКУ ТА ЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ	3
1.1. Використання бухгалтерської інформації під час розкриття злочинів у сфері економіки та встановлення умов їх скоєння.	3
1.2. Загальна характеристика механізму документального відображення економічних злочинів.	4
ТЕМА 2. ФОРМИ І ЕТАПИ ОБЛІКОВОЇ РОБОТИ ГОСПОДАРСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ	7
2.1. Форми і етапи облікової роботи.	7
2.2. Використання даних синтетичного та аналітичного бухгалтерського обліку в юридичній практиці.	10
2.3. Відновлення бухгалтерського обліку, як метод ефективного розслідування злочинів у сфері економіки.	11
ТЕМА 3. ВИКОРИСТАННЯ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ	18
3.1. Основні способи фальсифікації результатів інвентаризації та методи їх виявлення.	18
3.2. Оцінка та використання матеріалів інвентаризації оперативними працівниками та слідчими при вирішенні питання про порушення кримінальної справи.	19
3.3. Особливості організації і документальне оформлення проведеної документальної ревізії.	23
3.4. Особливості ревізії, здійснюваної за вимогою правоохоронних органів.	27
ТЕМА 4. НЕПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ	30
4.1. Використання методів контролю за фінансово-господарською діяльністю для виявлення економічних злочинів: аудит, економічний аналіз, податковий контроль.	30
4.2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення.	38
ТЕМА 5. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ	40
5.1. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій.	40
5.2. Підготовка, призначення і проведення судово-бухгалтерської експертизи:	44
5.1.1. Поняття судово-бухгалтерської експертизи та її значення у розслідуванні економічних злочинів.	44
5.2.1. Підготовка та призначення судово-бухгалтерської експертизи.	45
5.3.1. Проведення судово-бухгалтерської експертизи та оформлення її результатів.	47
5.3. Оцінювання висновку судово-бухгалтерської експертизи та використання його як доказу.	55
ТЕМА 6. ФОРМУВАННЯ ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА	60
6.1 Фінансово-економічні передумови для стійкого розвитку підприємства в поточному та довгостроковому періодах	60
6.2 Завдання підсистем обліку на кожному з етапів формування, реалізації стратегії та управління фінансово-економічною безпекою підприємства.	64
6.3 Фінансово-економічний стан підприємства як елемент забезпечення захисту його фінансово-економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз	82

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ БУХГАЛТЕРСЬКІ ЗНАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ ЇХ РОЗВИТКУ ТА ЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

1.1. Використання бухгалтерської інформації під час розкриття злочинів у сфері економіки та встановлення умов їх скоєння.

1.2. Загальна характеристика механізму документального відображення економічних злочинів.

1.1. Використання бухгалтерської інформації під час розкриття злочинів у сфері економіки та встановлення умов їх скоєння.

Важливим і ефективним складником професійної компетенції юриста у площині успішного вирішення питань вивчення та усунення порушень і зловживань, пов'язаних з економічними злочинами, є знання основ бухгалтерського обліку та економічного аналізу, вміння правильно і вчасно призначати документальні ревізії, судово-економічні експертизи, аналізувати результати інвентаризацій, ревізій, експертиз та використовувати економічну інформацію.

Питання використання бухгалтерських документів та записів на рахунках при встановленні обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі, досліджували Т.М. Арзуманян, М.Т. Білуха, А.Ф. Волобуєв, С.П. Голубятников, Н. Я. Дондик, Г. П. Дондик, М.І. Камлик, В.Д. Ларичев, Г.А. Матусовський, С.С. Остроумова, В.Д. Поникаров, Т.К. Пошонас, А.М. Ромашов, В.Г. Танасевич, С.П. Фортинський, А.Р. Шляхов та ін.

Мета дисципліни полягає у визначенні меж використання бухгалтерської інформації під час розкриття злочинів у сфері економіки та дослідженні умов у скоєнні таких злочинів.

Предметом «Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання», як навчальної дисципліни є дослідження та розробка теоретичних і практичних питань використання спеціальних бухгалтерських і економічних знань в юридичній практиці (при розкритті та розслідуванні економічних злочинів).

До **об'єктів судової бухгалтерії** відносяться матеріальні носії інформації економічного характеру: бухгалтерський баланс; бухгалтерські рахунки; облікові реєстри; звіти; планові та аналітичні первинні документи; чорнові записи (неофіційні документи) та інші документи, в яких відображаються як позитивні, так і негативні зміни господарської діяльності.

В юридичній практиці, особливо під час розслідування та судового розгляду кримінальних справ про розкрадання та привласнення власності, посадових і господарських злочинів, економічних злочинів, **юрист часто має справу з різними питаннями бухгалтерського обліку, економіки, технології** тощо, які дуже складні для розуміння у зв'язку з їх заплутаністю.

Разом з тим практика показує, що **злочинні дії тягнуть за собою виникнення слідів злочинної діяльності в документах бухгалтерського обліку, планових і нормативних документах.** Ось чому важливим і ефективним складником професійної компетенції юриста у площині успішного вирішення таких питань є знання основ бухгалтерського обліку та економічного аналізу, використання можливостей документального аналізу, вміння правильно і вчасно призначати документальні ревізії, судово-економічні експертизи, аналізувати результати інвентаризацій, ревізій, експертиз та використовувати економічну інформацію.

Розглянемо обсяг знань, необхідних для:

1) **оперуповноваженого МВС України (Департаменту Державної служби боротьби з економічною злочинністю), ревізора, аудитора** — вони повинні знати нормативи ліцензування діяльності підприємств, володіти основами бухгалтерського обліку, судової бухгалтерії, судово-бухгалтерської експертизи, прийомами здійснення контрольної закупки, контрольного обміру чи запуску сировини, особливостями проведення інвентаризацій на підприємствах різних галузей; вміти розраховувати природний збиток, норми списання та особливості технологічних процесів, види і характеристики товарно-матеріальних цінностей; вміти оцінити стан оперативної обстановки на об'єктах, організації і проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів тощо;

2) **юриста підприємства** — він повинен враховувати бухгалтерські питання під час оформлення претензій, позовних документів, стягнення дебіторської заборгованості, обґрунтування кредиторської заборгованості, складання угод та договорів оренди, при підготовці матеріалів для господарських судів та для участі в інвентаризаціях і ревізіях;

3) **слідчого, судді, адвоката, прокурора** — вони мають володіти знаннями про характер злочинної діяльності у відповідних галузях господарства для встановлення механізму та

технологічного процесу слідоутворення у обліковій, нормативній, плановій, технологічній інформації; знати й розуміти можливості використання фахових економічних, бухгалтерських та інших знань у кримінальному та цивільному процесах.

Спеціальні знання. Характерною рисою сучасної т. зв. «білокомірцевої» економічної злочинності (Едвін Сазерленд перші роботи з економічної злочинності 1939 р., особливу увагу приділяв явищу скоєння злочинів особами високого соціального статусу під час їх службової діяльності) є її **інтелектуалізація**, тобто використання злочинцями останніх досягнень економіко-правової науки і техніки. Тому виявлення ознак злочинності та її розслідування без використання відповідних спеціальних знань є практично неможливим.

КПК України передбачає використання в необхідних випадках спеціальних знань та навичок під час розслідування злочинів у формі призначення експертизи (ст.69-70 КПК, 11.08.2013 р.) та участі спеціаліста під час проведення слідчих дій (ст.71-72 КПК, 11.08.2013 р.), але при цьому не визначено поняття спеціальних знань, не розкрито їх зміст.

Один з перших дослідників суттєвості СБЕ С. П. Фортинський зазначав, що **спеціальні знання експерта-бухгалтера** обмежуються сферою загальної *теорії бухгалтерського обліку, галузевих видів обліку та аналізом* господарської діяльності підприємства.

На думку, П. Пошюнаса, нині визначення потребує розширення. Відтак, спеціальні знання – *знання способів і методів контролю і ревізії, знання правових основ експертної діяльності, положень криміналістики, судової експертизи*, з урахуванням яких формується методика проведення бухгалтерських експертиз. Не погоджуємось, тому що тут наявний вихід за межі суто бухгалтерських знань, це скоріше вимоги до експерта-бухгалтера СБЕ.

1.2. Загальна характеристика механізму документального відображення економічних злочинів.

Особливістю економічних злочинів є те, що у разі їх вчинення використовуються легальні економічні інститути (правила, форми, процедури, механізми економічної діяльності). Процедури документальної фіксації інформації про господарські операції є обов'язковим елементом економічної діяльності, оскільки бухгалтерський облік цей процес суворо контролює, оскільки він є чітко стандартизованим і документованим, при цьому контролюється зі сторони управління (керівника підприємства). Тому під час підготовки, вчинення і приховування економічного злочину, **зовні він виглядає як елементи господарської діяльності** і помітити відхилення може тільки фахівець.

На відміну від традиційних корисливих злочинів проти власності (крадіжки, грабежі, розбої), для яких характерні сліди рук, взуття, знарядь зламу, мікрочастинки тощо, **економічні злочини залишають сліди у вигляді інформації** про певні акти економічної діяльності, яка фіксується у різного роду документах. Тому бухгалтерський облік і відповідні знання є важливим чинником під час розслідування економічних злочинів.

Поняття БО. Відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» **бухгалтерський облік** – це процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень (ст.1).

Бухгалтерська інформація. Бухгалтерський облік **ведеться за єдиними державно встановленими правилами**. Метою його ведення і складання **фінансової звітності** є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства. **Він є обов'язковим видом обліку**, який ведеться підприємством. Фінансова, податкова, статистична та інші види звітності, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку.

Оскільки бухгалтерський облік – це система безперервного, суцільного і взаємозв'язаного спостереження і документального відображення створення продукту і пов'язаних з ним процесів обміну, розподілу, споживання, **економічні злочини неминуче залишають певні сліди в документах у вигляді певної економічної інформації.**

Види бухгалтерської інформації. 1) Економічну інформацію, яка характеризує стан контролю на сучасний момент, називають **оперативною**, а протягом планового періоду – **поточною**. Першу використовують під час контролю господарських процесів у момент їх проведення (кількість і якість продукції, конкретної партії поставки), друга – після завершення (після закінчення місяця, кварталу).

Поточну економічну інформацію про стан і використання об'єкта контролю **називають первинною**. У процесі оброблення для цілей контролю її перетворюють на **вторинну**. Вона може

бути і **результативною**. *Наприклад*, витрати конкретного виду матеріалів на виробництво, що відображають у кількісних і вартісних вимірниках та лімітно-забірній карті або вимозі (первинному документі), є первинною інформацією. Ці самі витрати, записані у реєстри бух обліку, є вторинною інформацією, а згруповані у накопичувальних відомостях (машинограмах) протягом місяця за окремими видами виробів – проміжною, систематизовані за статтями калькуляції після закінчення кварталу разом з іншими витратами, що стосуються цього виробу, за якою обчислено його собівартість, – результативною.

Для контролю **основною є первинна** інформація про господарські процеси та явища, **оскільки її використовують для встановлення законності витрачання ресурсів і збереження цінностей** на підприємстві, **визначення матеріально-відповідальних і посадових осіб за заподіяні збитки**. Тому до неї висувають додаткові **вимоги – достовірність** інформації про об'єкт та явища господарської діяльності, від її достовірності залежить якість проміжної та результативної інформації (**своєчасність, точність, повнота**).

2) **Залежно від ступеня інформаційної деталізації** об'єктів обліку розрізняють **аналітичну і синтетичну** обліково-економічну інформацію. Якщо контроль базується на даних аналітичних рахунків, то це обліково-аналітична інформація, якщо – на синтетичних – синтетична. *Наприклад*, досліджуючи дебіторську заборгованість за підзвітними особами, ревізія за даними синтетичного субрахунку 372 «Розрахунки з підзвітними особами» встановлює загальну суму заборгованості в динаміці за контрольований період (синтетична). Потім за даними аналітичних рахунків встановлюють, коли і за якою конкретно підзвітною особою виникла дебіторська заборгованість, її суму, причину погашення (аналітична інформація). Висновки перевіряючий робить на підставі синтетичної і аналітичної інформації.

3) інформацію про контрольований об'єкт, що утворена на самому суб'єкті господарювання (підприємство, установа), називають **внутрішньою**, а за її межами – **зовнішньою**.

4) Інформація, яка надходить на контрольований суб'єкт, є **вхідною**, а від нього – **вихідною**.

Документи та їх види. Кожен економічний крок має документальне відображення в системі бухгалтерського обліку. **Підставою для обліку є бухгалтерський документ** – складений відповідно до вимог закону акт, що посвідчує факти, які мають юридичне значення. Документи поділяють на **первинні** (документ, що містить відомості про господарську операцію і підтверджує її здійснення (письмове свідчення, без якого не ведеться бухгалтерський запис)) і **вторинні** (результат переробки одного або кількох документів).

За допомогою документів перевіряють правильність, доцільність і законність виконаних господарських операцій, проводять всебічний аналіз господарської діяльності. Документи використовують як джерела доказів у цивільному і кримінальному процесі. **Відповідно до ст. 65 КПК** (Кримінального процесуального кодексу) України, **документи є одним із видів джерел доказів (засобів доказування)**.

Можна виділити наступні групи документів, які беруть участь в розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності:

1) документи, які визначають **організаційно-правовий статус** та стан фінансового контролю – *аналіз статуту, протоколи загальних зборів акціонерів і протоколи засідання, накази, розпорядження розписки, копії актів ревізій, внутрішньогосподарських перевірок і аудиторських висновків* дають змогу визначити структуру і характер організації, персональний склад засновників, порядок та органи управління, розподілу прибутку, прийняту в організації систему документообігу, обліку і контролю;

2) документи, що свідчать **про заняття певним видом підприємницької діяльності** – *свідоцтва про держреєстрацію, ліцензії, патенти* мають відповідати установленим зразкам, мати обов'язкові реквізити і інформацію, що стосується факту реєстрації і видачі ліцензії;

3) документи **бухгалтерського обліку і звітності** – *рахунки, накладні, акти виконаних робіт, журнали, головна книга, аналіз рахунків* дають змогу в повному обсязі на основі суцільного спостереження, чіткого документування, систематизації на рахунках і в звітності зробити висновок про відображення господарських операцій;

4) документи **статистичного обліку і звітності**;

5) документи **оперативного обліку і звітності**;

6) документи **автоматизованого робочого місця (АРМ)** бухгалтера, економіста, плановика, аналітика;

7) **банківські документи** – *картка із зразками підписів і відбитка печатки, заяви на відкриття рахунків, журнал платіжних документів, журнал реєстрації надходжень на поточний рахунок,*

платіжні доручення, документи на отримання кредиту дають змогу встановити коло осіб, які мають доступ до фінансів підприємства, хто і коли отримував кошти, коли зараховані гроші на банківський рахунок, які рахунки є відкриті, перелік організацій-контрагентів;

8) **касові документи**;

9) **підроблені** (фальсифіковані документи);

10) **робочі записи посадових осіб** та службовців, зміст яких має значення для кримінальної справи;

11) магнітні носії інформації, **електронні копії** письмових документів.

Знання оперативними працівниками і слідчими видів документів і вимог, що пред'являються до них, їхніх якісних характеристик дає змогу обґрунтовано формулювати версії про наявність ознаки економічного злочину.

ТЕМА 2. ФОРМИ І ЕТАПИ ОБЛІКОВОЇ РОБОТИ ГОСПОДАРСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

2.1.Форми і етапи облікової роботи.

2.2.Використання даних синтетичного та аналітичного бухгалтерського обліку в юридичній практиці.

2.3.Відновлення бухгалтерського обліку, як метод ефективного розслідування злочинів у сфері економіки.

2.1.Форми і етапи облікової роботи

Рациональна організація обліково-аналітичної роботи на підприємстві передбачає застосування ефективної форми бухгалтерського обліку.

Під *формою бухгалтерського обліку* розуміють певну систему реєстрів бухгалтерського обліку, порядку і способу реєстрації та узагальнення інформації в них з дотриманням єдиних засад бухгалтерського обліку.

Форма бухгалтерського обліку — це комплекс облікових реєстрів різної побудови і взаємозв'язку з певною послідовністю та порядком запису.

Існують такі форми бухгалтерського обліку:

1) Меморіально-ордерна форма полягає в тому, що на кожну операцію чи ряд операцій у первинних документах складається меморіальний ордер, за яким розносять операції за рахунками і обліковими реєстрами, дотримуючись правил подвійного запису;

2) Журнальна (головна) форма полягає в тому, що операції фіксують безпосередньо з первинних документів у журнал – Головну книгу;

3) Журнально-ордерна форма здійснюється шляхом збирання записів у накопичувальних відомостях шахового групування (ж-о), а підсумки переносять до Головної книги;

4) Механізована (машинна, комп'ютерна) форма обліку.

Підприємство самостійно вибирає форму бух обліку.

Першочергово облік починається з його документального оформлення. Інформація, що міститься в прийнятих до обліку первинних документах, систематизується на рахунках бухгалтерського обліку в реєстрах синтетичного і аналітичного обліку шляхом подвійного запису на взаємопов'язаних рахунках бухгалтерського обліку. У реєстрах заздалегідь вказують кореспонденцію рахунку, що полегшує облікову реєстрацію та забезпечує правильність відображення господарських операцій на рахунках. Дані аналітичних рахунків мають відповідати рахункам синтетичного обліку на перше число кожного місяця. Господарські операції відображаються в облікових реєстрах у тому звітному періоді, в якому вони були здійснені.

Відповідальність за несвоєчасне складання первинних документів і реєстрів бухгалтерського обліку та недостовірність відображених у них даних несуть особи, які склали і підписали ці документи.

Бухгалтерські рахунки визначають собою спосіб економічного групування, поточного відображення та контролю господарських засобів підприємства, джерел їх формування та господарських процесів.

За способом групування та узагальнення облікових даних відокремлюють такі бухгалтерські рахунки: 1 порядку (синтетичні); 2 порядку (субрахунки); 3 порядку (аналітичні).

Рахунки, безпосередньо пов'язані з бухгалтерським балансом, називають **рахунками синтетичного обліку**. Вони ще називаються *балансовими рахунками*, які узагальнюють облік господарської діяльності підприємств за економічно однорідними групами у грошовому вираженні. Ці рахунки відкривають відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку. Вони відображають рух коштів і їх джерел в узагальненому вигляді. Бланки, журнали і книги, де відкриваються такі рахунки, і узагальнюється накопичена в них інформація, називаються *реєстрами синтетичного обліку*. Прикладом таких реєстрів є Головна книга, а також, що часто застосовується, Оборотна відомість по синтетичних рахунках, яку називають *оборотним балансом*.

Субрахунки — це синтетичні рахунки 2 порядку. Наприклад: субрахунок «МШП на складі» пов'язана зі синтетичним рахунком 1 порядку 22 «Малоцінні та швидкозношувані предмети». Субрахунок ділить рахунок на частини.

Разом з тим синтетичний облік виявляється недостатнім для рішення багатьох більш конкретних задач господарського управління, в тому числі і по забезпеченню збереження майнових цінностей, що належать підприємству. З даних синтетичного обліку не можна дізнатися, наприклад, прізвища підзвітних осіб, за якими продовжує рахуватися заборгованість. Такі більш конкретні

відомості містяться на рахунках аналітичного обліку. Вони відкриваються на основі і в розвиток певного синтетичного рахунку.

Аналітичні рахунки дають змогу детально охарактеризувати засоби підприємства та їх джерела. За допомогою таких рахунків здійснюють *аналітичний облік*. Бланки, в яких ведуться рахунки аналітичного обліку, називають *Регістрами аналітичного обліку*. Це можуть бути спеціальні Відомості обліку, які відкривають щомісяця для кожного синтетичного рахунку, що деталізується, журнали-ордери, що виконують одночасно функцію синтетичного і аналітичного обліку, картки аналітичного обліку, оборотні відомості по аналітичних рахунках.

Найбільший обсяг інформації про господарську діяльність підприємства містить **Головна книга**. Головна книга складається щомісяця і в ній для кожного синтетичного рахунку відводять окремий розгорнений лист, ліва частина листа представляє дебет, права — кредит цього рахунку.

Важливо знати, що на основі документів, які надходять в бухгалтерію, аналогічні записи (часто різними виконавцями) виконуються як у синтетичні, так і у аналітичні рахунки. Підсумкові дані аналітичного обліку повинні співпадати з оборотами і залишками по відповідному синтетичному рахунку. З метою перевірки взаємозв'язку синтетичних і аналітичних рахунків складають *оборотні відомості*, де відображають залишки на початок і на кінець звітної періоду, обороти по дебету і кредиту синтетичного рахунку за звітний період.

Оборотна відомість — спосіб узагальнення оборотів і залишків рахунків за звітний період, а також засіб зв'язку між балансом і синтетичними рахунками. Оборотною відомістю складають за синтетичними та аналітичними рахунками.

Оборотна відомість за синтетичними рахунками має велике контрольне значення для перевірки правильності й повноти облікових записів на рахунках, яка ґрунтується на одержаних **в ній трьох пар рівних між собою підсумків**: за дебетом (Д) і кредитом (К) на початок місяця; за дебетом і кредитом рахунків за місяць; залишків за дебетом і кредитом рахунків на кінець місяця.

За допомогою оборотної відомості за синтетичними рахунками можна виявляти помилки в облікових записах, порушення подвійного запису, кореспонденції рахунків.

Помилки, зумовлені порушенням встановленої кореспонденції рахунків, виявляють за допомогою первинних документів, що були підставою для складання бухгалтерської проводки, записаної на рахунках.

Помилки у первинних документах виправляються:

- **коректурним способом**: неправильний текст або сума закреслюється однією рисою так, щоб можна було прочитати виправлений текст, а зверху надписується правильний текст або сума;
- **способом «червоного сторно»** — неправильний запис записується червоним і порядок проводиться запис синім або другим кольором правильно;
- **спосіб додаткового запису** — спосіб застосовується у випадку, якщо кореспонденція рахунків вказана правильно, але запис зроблений в сумі меншій чим треба було. При цьому на різницю в сумі виконується додатковий запис з тою ж кореспонденцією рахунків.

Виправлення повинні бути застережені надписом «виправлено» і підписом осіб, що підписали документ, із зазначенням дати виправлення.

На практиці іноді для вуалювання правопорушень виконують недостовірні сторнувальні чи додаткові записи в самих документах, або у бухгалтерських довідках, які прикріплені до них. Тому необхідно надавати велику увагу вказаним записам в бухгалтерських документах та облікових регістрах під час розслідування кримінальної справи.

Вилучення працівниками міліції облікових документів, облікових реєстрів, звітів та звітності у підприємств будь-яких форм власності здійснюється на підставі як Закону України «Про міліцію», так і Кримінально-процесуального кодексу. Вилучення наведених вище документів на етапі розслідування кримінальної справи проводиться органами дізнання, досудового слідства та судами на підставі постанови цих органів у відповідності до чинного кримінально-процесуального законодавства.

Крім того, при проведенні документальних ревізій на підставі Закону України «Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні» вилучати відповідні документи мають право й ревізори. У цьому випадку вилучення оформлюється актом вилучення, а копії вилучених документів залишаються у справах підприємства. Обов'язковим є складання реєстру (опису) документів, що вилучаються, у порядку, встановленому законодавством.

Підроблені документи залучаються до справи в якості речових доказів. З допомогою вказаних документів можна визначити не тільки матеріальну шкоду, але й спосіб крадіжки та коло осіб, які брали участь у скоєнні злочину.

Облікові регістри, первинні бухгалтерські документи тощо можуть бути сфальсифіковані, тобто в них можуть вносити працівники бухгалтерії, матеріально відповідальні особи (комірники, касири тощо) та інші зацікавлені особи підроблені записи. Наведемо **кілька способів фальсифікації облікових регістрів та методи їх виявлення:**

- бездокументальні записи в облікові регістри (операції, які не здійснювались, первинні документи відсутні) — взаємний контроль первинних облікових документів та облікових регістрів;
- записи в облікові регістри операцій, які фактично не здійснювалися, але оформлені первинними документами (записи на основі підроблених документів або фальсифікованих первинних документів) — методи фактичної перевірки господарських операцій (інвентаризація тощо); взаємний контроль первинних облікових документів та облікових регістрів;
- виправлення в облікових регістрах не по правилах: 1) дописки, виправлення записів; 2) виправлення цифрових даних, підчистки; 3) виправлення без бухгалтерської довідки тощо — взаємний контроль первинних облікових документів, бухгалтерських довідок та облікових регістрів; формальна перевірка облікових регістрів; перевірка облікових регістрів щодо правильності виконаних виправлень («червоне сторно», коректурний спосіб, додатковий запис); проведення почеркознавчої експертизи;
- проведення «безтоварних», «безгрошових» записів в облікові регістри — взаємний контроль облікових регістрів та первинних облікових документів; проведення контрольних перевірок;
- фальсифікація облікових регістрів при автоматизованій системі обліку: 1) за рахунок неправдивої інформації; 2) використання неправильних кодів на первинних документах; 3) викривлення програм обробки даних; 4) знищення програм та інших документів;
- проведення записів в Головній книзі за фальсифікованими синтетичними обліковими регістрами (журналами-ордерами та відомостями) — викриття фальсифікованих записів в синтетичних облікових регістрах; взаємний контроль первинних облікових документів та облікових регістрів.

2.2. Використання даних синтетичного та аналітичного бухгалтерського обліку в юридичній практиці

Захисні функції бухгалтерських рахунків, що використовуються в юридичній практиці, реалізуються, головним чином, в системі аналітичного обліку. Це пояснюється двома основними причинами:

- 1) захист майнових інтересів власника (своєчасне виявлення недочас і втрат) є одним з головних задач саме аналітичного обліку;
- 2) в аналітичному обліку містяться найбільш конкретні відомості про рух господарських засобів і їх джерел, що багато в чому полегшує роботу юриста по пошуку та збиранню доказів.

У першій групі необхідно виділити два основних види порушення діючих правил, наявність або відсутність яких істотно впливає на здатність аналітичного обліку своєчасно відображати негативні наслідки протиправного діяння: відсутність аналітичного обліку по тих синтетичних рахунках, розшифровка яких обов'язкова для успішного захисту майнових інтересів підприємства. До таких синтетичних рахунків відносяться, насамперед, рахунки, що враховують рух матеріальних цінностей (10, 11, 20, 21), а також рахунки, на яких відбиваються взаємні розрахунки підприємства з окремими юридичними і фізичними особами.

Недостатня деталізація в аналітичному обліку даних синтетичного рахунку, що розшифровується, полегшують маскування багатьох способів здійснення злочинів, а іноді приводять до приховання матеріального збитку. Таке вивчення засноване на використанні другої особливості аналітичного обліку, а саме його здібності детально, з посиланням на конкретні первинні документи відображати процеси господарської діяльності, здійснюваної на даному підприємстві. Значення записів в аналітичному обліку як одного з джерел отримання доказів корінним чином розрізняється в залежності від їх документальної обґрунтованості. У зв'язку з цим розрізняють дві основні ситуації.

Перша характеризується повною відповідністю облікових записів змісту первинних бухгалтерських документів, що збереглися (або що були на момент складання записів). Друга, зворотна, ситуація характеризується розривом між змістом первинних документів і записами в аналітичному обліку.

Щодо даних аналітичного обліку, то вони використовуються при рішенні наступних задач, що виникають при розслідуванні кримінальних справ і вирішенні цивільно-правових суперечок. При рішенні першою задачею дані аналітичного обліку про рух цінностей зазнають логічної перевірки з позицій реального змісту здійснюваної на підприємстві виробничої діяльності.

Друга задача буває особливо актуальною при вирішенні цивільно-правових суперечок, в тому числі в умовах порушення правил здачі-приймання цінностей при зміні матеріально відповідальних осіб. Як пошукова ознака при рішенні третьої задачею розглядається передусім такий показник, що виявляється в аналітичному обліку, як відносна поширеність так званих вразливих господарських операцій. Цим терміном будемо означати такі операції, під виглядом яких в даній господарській сфері порівняно частіше вуюються найбільш типові способи здійснення злочинів.

Принципова можливість рішення четвертої задачею визначається тим, що за допомогою доброякісних аналітичних даних можуть виявлятися деформації в суміжних з рахунками елементах методу бухгалтерського обліку — в документах і матеріалах інвентаризації. Можуть використовуватися дані аналітичного обліку при виявленні фальсифікацій в матеріалах інвентаризації, коли в акті результатів інвентаризації або в порівнювальних відомостях вказані невірні дані про книжкові (витікаючи з даних обліку) залишки цінностей на момент проведення інвентаризації.

Необґрунтовані, тобто не підтвержені змістом первинних документів, записи в синтетичних і аналітичних рахунках можуть бути слідством як випадкових помилок, допущених працівником бухгалтерії, так і результатом навмисних дій по спотворенню даних обліку.

Розмежуванню випадкових і умисно створених невідповідностей сприяє знайомство юриста з прийнятою в судовій бухгалтерії класифікацією необґрунтованих облікових записів. Класифікація будь-яких необґрунтованих записів проводиться по трьох ознаках: по повноті обхвату видів бухгалтерських рахунків, відношенню до документів, способу виконання.

По першій ознаці розрізняють суцільні (що охоплюють як синтетичний, так і аналітичний облік) і локальні (що торкаються якої-небудь одної з них) необґрунтовані записи. Зведені записи не

викликають розриву між даними синтетичних і аналітичних рахунків, що нейтралізує частину захисних функцій обліку. Локальні необґрунтовані записи в синтетичному обліку завжди викликають розриви з даними аналітичного обліку, тому в слідчій практиці зустрічаються порівняно рідко. Інше положення справ з необґрунтованими записами в аналітичному обліку, багато які з них не спричиняють порушення тотожності з даними синтетичного обліку.

По відношенню до документів розрізняють *бездокументальні записи і записи в неналежні рахунки* (коли документ є, але запис не відповідає його змісту) *За способом виконання* виділяють *необґрунтовані цифрові записи і, рівнозначні таким записам, невірні арифметичні підрахунки підсумкових оборотів в синтетичних і аналітичних рахунках.*

Розрив з синтетичним обліком виникає у разі маскуванню злочинів шляхом *запису операцій в неналежні рахунки аналітичного обліку.* Такими є, зокрема, всі види підроблених записів, пов'язаних з маскуванням, розкраданням, що здійснюються за рахунок дебіторської заборгованості, що не вимагається.

Для потреб економічного аналізу і оперативного управління необхідно мати більш детальну інформацію про господарські операції, їх джерела і господарські процеси, ніж це може забезпечити синтетичний бухгалтерський облік.

2.3.Відновлення бухгалтерського обліку, як метод ефективного розслідування злочинів у сфері економіки.

Ознаки слідів значної частини злочинів у сфері економіки відображаються в системі бухгалтерського обліку. Тому інформація, яка міститься в бухгалтерських документах, записах на рахунках та в звітності, повинна використовуватися при встановленні обставин, необхідних для доказування в кримінальній справі.

Так, економічна інформація про фінансово-господарську діяльність підприємств характеризує його виробничо-господарський процес (економічну діяльність). Дані економічної інформації систематизують і групують для цілей контролю за виконанням планів, використанням ресурсів підприємства.

Економічна інформація, яка характеризує стан об'єкта контролю на сучасний момент, називається оперативною, а протягом планового періоду — поточною. Перша використовується при контролі господарських процесів у момент проведення їх (кількість і якість продукції конкретної партії поставки та ін.), друга — після завершення (після закінчення місяця, кварталу).

Детальніше зупинимося на поточній економічній інформації, яка узагальнює в собі результати виробничої і фінансово-господарської діяльності підприємства та його виробничих одиниць у системі бухгалтерського обліку безперервно за звітними періодами протягом календарного року (місяць, квартал). Її відображають у бухгалтерській і статистичній звітності і використовують для контролю виконання планів, напруженості їх, дослідження факторів, які негативно впливають на результати діяльності підприємства і його підрозділів, а також для ревізії використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, збереження суспільної власності.

Поточна економічна інформація про стан і використання об'єкта контролю називається первинною. В процесі обробки для цілей контролю її перетворюють на вторинну. Вона може бути також проміжною і результативною. Так, витрати конкретного виду матеріалів на виробництво, що відображають у кількісних і вартісних вимірниках і лімітно-забірній карті або вимозі та витрачання матеріалів (первинному документі), є первинною інформацією. Ці самі витрати, записані у реєстри бухгалтерського обліку, є вторинною інформацією, а згруповані у накопичувальних відомостях протягом місяця за окремими видами виборів — проміжною, систематизовані за статтями калькуляції після закінчення кварталу разом з іншими витратами, що стосуються цього виробу, за якою обчислено його собівартість, — результативною.

Для контролю основною є первинна інформація про господарські процеси та явища, оскільки її використовують для встановлення законності витрачання ресурсів і збереження цінностей на підприємстві, визначення матеріально відповідальних і посадових осіб за заподіяні збитки. Тому до неї висувають додаткові вимоги — достовірність інформації про об'єкт контролю та явища господарської діяльності. Від достовірності її залежить якість проміжної і результативної інформації, відображеної в системі бухгалтерського обліку.

Інформація про контрольований об'єкт (підприємство, об'єднання), утворювана на самому об'єкті, називається внутрішньою, а за її межами — зовнішньою. Інформація, яка надходить на контрольований об'єкт, є вхідною, а від нього — вихідною.

Практика боротьби зі злочинністю у сфері економіки свідчить про те, що особи, які вчинили злочин, часто знищують первинні бухгалтерські документи та облікові реєстри, в яких знайшли відображення підроблені записи про фінансово-господарські операції. Вищевказане значно ускладнює виявлення підґрунтя для провадження документальної ревізії як заходу, який передусе порушенню кримінальної справи, отримання доказів про злочинні дії конкретних осіб, а як наслідок — їх викриття та притягнення до кримінальної відповідальності.

Найчастіше при розслідуванні злочинів у сфері економіки — таких як розкрадання чужого майна шляхом привласнення, розтрати; шахрайство в сфері підприємницької діяльності; ухилення від сплати податків тощо — виникає необхідність у відновленні бухгалтерського обліку, яке слід розуміти у широкому та вузькому значенні.

В широкому розумінні — це відновлення систематичних записів про фінансово-господарські операції в облікових реєстрах на основі первинних документів. Так трапляється, коли злочинці скоїли правопорушення та завуалювали їх шляхом вчинення підроблених записів у первинних бухгалтерських документах та реєстрах з наступним знищенням або приведенням до такого стану, коли з них неможливо отримати належні дані.

Відновлення бухгалтерського обліку у вузькому розумінні — це відновлення складського обліку, коли він свідомо не вівся або не передбачалося його ведення, а умови для відновлення є.

Бухгалтерський облік у цьому випадку можливо завжди відновити на підставі визначеного переліку документів, які знаходяться в бухгалтерії інших підприємств, організацій, установ та комерційних банків.

На цьому етапі проблемою є мізерний досвід слідчих щодо розуміння поняття відновлення бухгалтерського обліку, процедури його проведення, сукупності документів, що підлягають перевірці, використання прийомів для здійснення перевірки, вибір спеціалістів, які будуть залучені для відновлення; питання поставлені для вирішення документальною ревізією, і, нарешті, якщо це необхідно, то і для вирішення судово-бухгалтерською експертизою тощо.

Вивчення ревізорської практики показує, що ревізори в окремих випадках звертаються до відновлення бухгалтерського обліку при проведенні ревізії та документальних перевірок за завданням слідчих, але тільки у випадках, коли це необхідно для відповідей на запитання, які їм були поставлені для вирішення. Враховуючи те, що дати відповідь на поставлені питання при наявних доказах неможливо, ревізори вимушені відновлювати бухгалтерський облік частково.

При відновленні бухгалтерського обліку весь тягар роботи покладається на спеціаліста-бухгалтера. Залучення спеціаліста до відновлення бухгалтерського обліку на підприємстві, де облік не вівся частково чи повністю або документи були знищені, не означає, що слідчий у цьому процесі повинен відігравати пасивну роль. Він повинен активно брати участь в організаційних питаннях, які пов'язані з відновленням бухгалтерського обліку, контролювати цей процес та взаємодіяти з спеціалістом. Багато підприємств настільки криміналізовані, що відновлювати бухгалтерський облік без допомоги правоохоронних органів важко або зовсім неможливо. Тому слідчий має можливість отримати відповідні дані про підприємство, яке цікавить його, з банку даних, які є в податкових інспекціях або інших контролюючих органах, використовувати можливості оперативних апаратів правоохоронних органів.

При виникненні необхідності слідчий проводить вилучення бухгалтерських та інших документів, допомагає спеціалісту-бухгалтеру встановити господарські зв'язки підприємства з іншими підприємствами, де проводить вилучення документів, які передає спеціалісту. При цьому треба мати на увазі, що вилучення документів буде використовуватися не тільки для відновлення бухгалтерського обліку, а також для проведення почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи.

За допомогою першої виникає можливість встановити, хто здійснював оформлення бухгалтерських документів, які цікавлять слідство, хто відповідав за проведення господарських операцій, які знайшли відображення в цих документах. Техніко-криміналістична експертиза допоможе встановити оригінальність використаних бланків, печаток, штампів, відбитки яких містяться на вилучених документах.

Для відновлення бухгалтерського обліку на підприємстві роз'яснення вищевказаних обставин є надзвичайно важливими. При цьому спеціаліст-бухгалтер, беручись до відновлення бухгалтерського обліку на підприємстві, використовує різноманітні способи перевірки первинної інформації про здійснення фінансово-господарської діяльності. Адже тільки первинна інформація, відображена в первинній документації, дає змогу зробити висновок про правомірність проведених господарських операцій.

Розрізняють суцільне та вибіркове, повне і неповне відновлення облікових записів. Суцільне відновлення облікових записів означає, що за визначений проміжок часу відновлюються записи за всіма найменуваннями матеріальних цінностей. При вибірковому ж, відновленню підлягають лише деякі рахунки або окремі найменування цінностей.

Суцільне та вибіркове відновлення облікових записів, в свою чергу, може бути повним та неповним залежно від присутності в розпорядженні слідчого необхідної первинної документації та охоплення відновленням облікових записів всіх операцій, які стосуються руху визначених цінностей. Прикладом повного відновлення облікових записів є, зокрема, прийом відновлення кількісно-сумового обліку. Різновидом неповного відновлення облікових записів є контрольне співставлення залишків.

Слід мати на увазі, що сумовий облік — це такий облік, при якому прибуток та витрати цінностей враховуються в бухгалтерії в сумовому вираженні, тобто враховується тільки загальна сума цінностей, які надійшли та вибули. Кількість цінностей в одиницях виміру не враховується. Сумовий облік ведеться головним чином у роздрібних крамницях, коморах, буфетах підприємств громадського харчування.

При кількісно-сумовому обліку прибуток та витрати цінностей відображаються як у сумовому вираженні, так і в натуральних вимірах. Кількісно-сумовий облік відновлюється на основі інвентаризаційних описів та первинних прибутково-видаткових документів, складених у період між двома суміжними інвентаризаціями. Відновлення кількісно-сумового обліку може бути суцільним та вибірковим залежно від того, відновлюється рух товарів за всіма найменуваннями чи ні.

Так, **найбільш характерними способами комплексної перевірки господарських операцій у процесі відновлення є:**

I. Хронологічний (післяопераційний) документальний аналіз однорідних операцій, що полягає у порівнянні облікових даних про рух матеріальних цінностей і грошових коштів підприємства, його підрозділів за датами здійснення операцій. Застосування кількісного аналізу операцій зумовлене важливістю виявлення фактів порушень, зловживань і крадіжок. На практиці цей спосіб називають прийомом кількісного аналізу законності і достовірності господарських операцій. Він дозволяє встановити не лише достовірність і законність операцій, але й виявити порушення за періодами, часом, відповідальними особами тощо. Призначення цього прийому полягає у виявленні спеціалістом-бухгалтером сукупності однорідних операцій, оцінки їх змісту у відношенні законності та достовірності, повноти відображення, відсутності зловживань. Його застосовують після огляду документів, коли на перший погляд виявлені сумнівні (неможливі, випадкові, незалежні) операції. Такі операції ретельно вивчаються, встановлюючи при цьому, чи є вони сумісними. На практиці цей спосіб застосовують, коли за результатами інвентаризації не виявлено ні недостач, ні лишків цінностей або коштів. У результаті операційного аналізу можна виявити:

- а) підробку документів при операціях з готівкою, рухом матеріальних цінностей;
- б) наявність цінностей, які за документами надійшли в підзвіт;
- в) відпуск документально неоприбуткованих грошових коштів та матеріальних цінностей;
- г) зазначення у видаткових документах завищеної маси (кількості) відпущених цінностей тощо.

II. Кількісний аналіз операцій полягає у виділенні із змісту операцій ключових позицій з наступним підрахунком частоти використання певних одиниць, порівнянні показників однорідних операцій за періодичністю, а також із загальним обсягом інформації, що відображає кількісні показники цієї групи операцій.

Після огляду документів спеціаліст повинен визначити період (один-два місяці), за який необхідно провести вибірку, проаналізувати зібрані дані, а потім вирішити питання про необхідність подальшої роботи з вивчення такої сукупності сумісних однорідних операцій. Цей спосіб вимагає вміння спеціаліста використовувати інформацію, що вивчається, для порівняння одних і тих самих показників, але відображених у різних джерелах.

Виділення одиниць аналізу — найвідповідальніший момент, оскільки від нього залежить подальший успіх всієї процедури відновлення бухгалтерського обліку. Виділена одиниця аналізу повинна: мати єдиний вимірник (кілограми або тонни, штуки або метри тощо); мати зміст і співставлення. Не можна, наприклад, робити вибірку з одних документів у тоннах, а з інших — у тонно-кілометрах, з одних — в штуках, а з других — в масових одиницях тощо; на будь-якому етапі дозволяти отримувати вартісну оцінку для визначення розміру збитку; відноситись до однієї діючої особи (для встановлення винуватців порушень).

III. Зіставлення бухгалтерських операцій. Цей спосіб полягає у зіставленні між собою будь-якої документованої інформації, що відображає одну і ту ж господарську операцію. Зіставлення може бути внутрішнім і зовнішнім. При зовнішньому зіставленні порівнюються документовані операції, що відображені в декількох примірниках одного і того ж документа чи в різних документах, які знаходяться у інших господарюючих суб'єктів або у різних осіб. Якщо одна і та ж операція відображена в документах, що знаходяться в різних підрозділах чи різних регістрах, зіставлення можливе і в межах одного підприємства. Таке зіставлення називають внутрішнім. Застосування цього способу дає можливість виявити:

а) крадіжки, що здійснюються шляхом внесення змін до змісту і кількісних показників операції в декількох примірниках документів;

б) повністю підроблені документи чи бухгалтерські записи з операцій, які в дійсності не проводились;

в) не відображення фактично здійснених операцій в окремих документах чи регістрах.

Сутність цього способу полягає в тому, що спеціаліст, перевіряючи конкретну операцію, виявляє інші обов'язкові операції, які повинні були бути здійснені внаслідок тієї, що перевіряється, та порівняти їх. Різновидом такого способу є порівняння даних про кількість виданих товарно-матеріальних цінностей з даними про тару, в якій вони перевозились. Характерно, що в практиці відновлення рідко порівнюється місткість тари з кількістю відпущених цінностей, хоча це є обов'язковою умовою для викриття зловживань.

IV. Порівняння операцій, відображених в облікових регістрах, із записами оперативного обліку. Дані оперативного обліку не є підставою для відображення господарських операцій у регістрах бухгалтерського обліку. Як правило, працівники бухгалтерії та ревізори ці дані не контролюють. Тому особи, які здійснюють зловживання, ретельно відпрацьовують лише операції, що охоплюються бухгалтерським обліком, не звертаючи уваги на дані оперативного обліку, їх дійсний характер та обсяг можна встановити за даними оперативного обліку.

З метою спрощення обліку іноді практикується поєднання оперативного та бухгалтерського обліку. У таких випадках і бухгалтерські, й оперативні записи мають однакове доказове значення. Крім того, у ряді випадків доказову силу мають записи посадових осіб та інші неофіційні матеріали, оскільки на підставі таких матеріалів можуть бути виявлені зловживання, визначений розмір матеріального збитку, відповідальні за збиток особи та ступінь відповідальності кожного з них.

У зв'язку з тим, що оперативні та неофіційні матеріали мають специфічний, допоміжний для бухгалтера характер, спеціаліст може користуватися ними як допоміжними матеріалами. Залежно від віднесення оперативних та неофіційних записів до офіційних документів та регістрів бухгалтерського обліку їх можна поділити на чотири групи:

а) документи, які не використовуються безпосередньо в бухгалтерському обліку, але складання яких передбачено відповідними інструкціями (наприклад, касові чеки або касова стрічка). Спеціаліст впевнюється в повноті таких документів та в хронологічній відповідності даним офіційних документів і бухгалтерського обліку, встановлює тотожність таких документів або фіксує розбіжність між ними. Якщо кількість подібних документів або зазначена в них сума перевищує кількість або суму, зазначену в регістрах обліку, спеціаліст-бухгалтер має підстави вважати, що виявлені ним розбіжності є мінімальними. Подібні документи іноді зберігаються недбало, іноді частина з них може бути вилучена або загублена. Тому, якщо кількість таких документів або зазначена в них сума виявляється меншими за кількість і суму, зазначених у регістрах, спеціаліст повинен лише констатувати розмір розбіжності, але висновків з цього приводу давати не має права;

б) документи довільно встановлені посадовими особами або матеріально відповідальними особами. Такі документи не дають спеціалісту підстав встановити розмір матеріального збитку або визначити коло матеріально відповідальних осіб, але вони можуть допомогти пояснити ті факти, які виявлені спеціалістом на підставі офіційних документів та записів в облікових регістрах;

в) регістри оперативного обліку, що доповнюють або розшифровують дані бухгалтерського обліку або мають самостійне значення. Прикладом регістру оперативного обліку, які доповнюють та розшифровують дані бухгалтерії, є картки кількісного обліку матеріальних цінностей та сальдові відомості, які на деяких підприємствах ведуть комірники. У цьому випадку застосовується сальдовий метод обліку матеріалів, що є оперативно-бухгалтерським способом внаслідок поєднання в облікових регістрах прийомів обох видів обліку. На практиці такий облік іноді ведеться з порушенням встановлених правил. Записи в оперативному, кількісному обліку матеріалів комірника та записи в систематичному сумовому, бухгалтерському обліку тих же самих матеріалів не звіряється. Перевіривши обґрунтованість оперативного обліку відповідними документами і

виявивши розбіжності між ними та записами, спеціаліст може зробити відповідні висновки;

г) неофіційні записи матеріально відповідальних та посадових осіб. Слід розрізняти неофіційні записи з розписками або без розписок осіб, що беруть участь в операціях, відображених у таких записах. Якщо подібні записи підписані особами, що передали та прийняли матеріальні цінності, і в цілому відповідають даним бухгалтерського обліку, то спеціаліст може вважати їх достатніми для категоричного висновку про наявність або відсутність недостачі товарно-матеріальних цінностей. Якщо такі неофіційні документи не відображені в документах бухгалтерського обліку і не підтверджені підписами осіб, що брали участь у здійсненні операцій, то спеціаліст не може прийняти такі записи та за ними встановити розмір матеріального збитку. В цьому випадку він робить відповідні висновки лише на підставі документів та реєстрів бухгалтерського обліку, а про результати дослідження неофіційних записів тільки згадує в акті.

V. Перевірка об'єктивної можливості здійснення господарських операцій, відображених у документах. Цей спосіб застосовують у процесі дослідження операцій по роботах такого характеру, які в натурі точно перевірити неможливо (наприклад, ремонтні, будівельні та інші роботи). Ретельним аналізом можна встановити, що операції з нарахування оплати праці на ніби здійснений капітальний ремонт не супроводжуються списанням матеріалів. Іноді можна виявити, що від особи, яку наймає виконавець робіт, вимагають різних спеціальних знань, якими вона не володіє або за часом фактично не могла виконати всього обсягу робіт, зазначених у документах.

VI. Перевірка операцій, що відображають придбання товарів у роздрібно-оптовому торговельному підприємстві способом контрольного порівняння. Доцільно застосувати цей спосіб за товарами, витрачання яких документується. Суть способу полягає у встановленні можливого максимального залишку конкретного виду товару на кінець інвентаризаційного періоду. Дані про максимально можливу кількість товару порівнюються з фактично виявленим його залишком на необхідну дату або останню інвентаризацію. За відсутності зловживань фактична кількість товару не може перевищувати максимально можливий його залишок.

VII. Перевірка господарської операції в натурі. Застосовується цей спосіб для перевірки цінностей, придбаних протягом декількох місяців, але не списаних на витрати.

VIII. Застосування прийомів отримання пояснень при відновленні. Спеціалісту в ході процесу відновлення та після його завершення слід отримувати пояснення та роз'яснення від великої кількості осіб, які умовно можна поділити на дві групи: зацікавлені (посадові та матеріально відповідальні) особи, безпосередньо зацікавлені в результаті відновлення; інші особи (працівники, службовці), що не беруть участі у відновленні бухгалтерського обліку на підприємстві.

Використовуючи методи і спеціальні прийоми, необхідну нормативну базу, спеціаліст повинен отримувати максимальну інформацію профілактичного характеру. Спеціаліст, здійснивши перевірку, висновки з відновлення господарських операцій повинен викласти у спеціальному акті. Фінансово-господарські операції в ньому повинні бути вказані в хронологічному порядку, за їх назвами, змістом та у повному обсязі.

Після оформлення акта з облікових даних, вміщених у ньому, обов'язково повинна бути проведена документальна ревізія. Її метою є перевірка повноти відновлення бухгалтерського обліку. Це важливо ще і тому, що якщо по справі буде призначена судово-бухгалтерська експертиза, то експерт перед її проведенням повинен бути переконаним, що відновлення бухгалтерського обліку здійснено правильно, згідно з тими нормативно-законодавчими актами, які регламентують ведення бухгалтерського обліку в Україні. Таким чином, ревізор, залучений до цього, повинен бути кваліфікованим спеціалістом у тій сфері, документальну перевірку якої йому треба провести. Згідно з цим слідчий, який отримав матеріали по відновленому бухгалтерському обліку, повинен винести постанову про проведення документальної ревізії. На її вирішення доречно поставити, наприклад, такі питання:

- ✓ чи повно та об'єктивно відновлений бухгалтерський облік на підприємстві за визначений період;
- ✓ чи відповідає відновлений бухгалтерський облік на підприємстві чинним нормативним актам України, які передбачають його ведення;
- ✓ чи відповідають дані відновленого бухгалтерського обліку даним фінансової та податкової звітності;
- ✓ чи подавало підприємство фінансову та податкову звітність у періоді, що перевіряється;
- ✓ які розбіжності виявлені між даними документів звітності і даними відновленого бухгалтерського обліку тощо.

Крім цього, на вирішення ревізора можуть бути поставлені й інші питання, на які він повинен

дати роз'яснення, якщо бухгалтерський облік відновлений повністю. Слідчий, отримавши акт документальної ревізії, дає йому оцінку. Разом із загальними умовами оцінки він повинен перевірити, чи повно та об'єктивно відновлений бухгалтерський облік; чи підтверджені відновлені фінансово-господарські операції другими екземплярами первинних документів; чи відповідає відновлений облік тим нормативним актам, які регулюють його ведення.

За відновленням бухгалтерським обліком може бути призначена судово-бухгалтерська експертиза. Фактичне підґрунтя для її проведення таке ж, що і при провадженні експертизи при звичайному порядку. Разом з тим призначення судово-бухгалтерської експертизи по відновленому обліку має свою специфіку. Безпосередньо експерт-бухгалтер перед дослідженням основних питань повинен бути переконаним, що відновлення бухгалтерського обліку на підприємстві проведено правильно. У зв'язку з цим слідчий при підготовці постанови про призначення судово-бухгалтерської експертизи одним з перших для вирішення експерта питань повинен поставити питання: чи відповідає відновлений бухгалтерський облік на підприємстві проведеним операціям та чи виконувалось законодавство з його ведення?

Тільки при отриманні експертом позитивних даних доцільно звертатися до дослідження інших питань, які стосуються фінансово-господарських операцій. Оцінка висновків експерта проводиться слідчим у тому ж порядку, згідно з чинним законодавством. Таким чином, дослідження облікових даних, які відображають рух матеріальних цінностей, проводиться з метою виявлення відхилень від звичайного порядку руху цінностей. Таке дослідження може бути проведене за допомогою відновлення облікових даних записів за документами післяопераційного (щоденного) аналізу руху товарно-матеріальних цінностей та грошових коштів з визначенням залишку після кожної операції або дня, а також і порівняльний аналіз документів, які відображають однотипні господарські операції.

Метод відновлення використовується слідчим у випадках:

- занедбання, перекручування бухгалтерського (синтетичного та аналітичного обліку) або оперативного, найчастіше складського обліку;
- навмисного або через необережність знищення реєстрів бухгалтерського та оперативного обліку (якщо не знищена первинна документація);
- відсутності аналітичного обліку, коли для розпізнавання зловживань необхідно відновити кількісно-сортний облік.

Метою відновлення бухгалтерського обліку є створення умов для ефективного розкриття корисливих злочинів у сфері економіки. Відновлення бухгалтерського обліку на підприємстві дає можливість відобразити фінансово-господарську діяльність підприємства у повному обсязі. З господарських операцій складається господарський процес підприємства, який знаходить своє відображення в певному, встановленому чинним законодавством для цієї операції, обсязі документів. А окремо взяті документи не можуть свідчити про зміст проведеної операції. З цього приводу спеціаліст-бухгалтер дає висновок про повноту та правомірність проведення господарських операцій за конкретний звітний період, що може та повинно бути перевірено експертом за допомогою висновків судово-бухгалтерської експертизи.

ТЕМА 3. ВИКОРИСТАННЯ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

3.1. Основні способи фальсифікації результатів інвентаризації та методи їх виявлення.

3.2. Оцінка та використання матеріалів інвентаризації оперативними працівниками та слідчими при вирішенні питання про порушення кримінальної справи.

3.3. Особливості організації і документальне оформлення проведеної документальної ревізії.

3.4. Особливості ревізії, здійснюваної за вимогою правоохоронних органів.

3.1. Основні способи фальсифікації результатів інвентаризації та методи їх виявлення.

Інвентаризація – це спосіб контролю за збереженням товарно-матеріальних цінностей, власного майна. Однак інвентаризація може бути використана для приховання крадіжок товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів. Її результати можуть бути навмисно фальсифіковані матеріально відповідальними особами без участі та з участю членів інвентаризаційної комісії, працівників бухгалтерії. Основні способи викривлення результатів інвентаризації та методи їх виявлення відображені у таблиці:

Таблиця 3.1

Способи викривлення результатів інвентаризації та їх методи виявлення

№ з/п	Способи викривлення результатів інвентаризації	Методи виявлення
1	2	3
1	Внесення не дійсних цінностей в інвентаризаційний опис	1) проведення повторних інвентаризацій; 2) відновлення облікових записів по документах
2	Не внесення наявних товарно-матеріальних цінностей в інвентаризаційний опис	Те ж саме
3	Завідомо неправильне визначення вартості цінностей, вказаних в інвентаризаційному опису	1) арифметична перевірка інвентаризаційного опису; 2) нормативна перевірка інвентаризаційного опису
4	Зумисне завищення цін на товари, вказані в інвентаризаційному опису	1) формальна перевірка інвентаризаційного опису; 2) перевірка цін, вказаних в інвентаризаційних описах та первинних облікових документах
5	Запозичення цінностей інших підприємств на період проведення інвентаризації	Проведення одночасних інвентаризацій — однієї на підприємстві, де перевіряються цінності, другої — де вони запозичені
6	Виписування безтоварних накладних на так-би мовити дійсні цінності	1) встановлення таких безтоварних накладних; 2) проведення одночасних інвентаризацій
7	Заниження залишків цінностей, що обліковуються у матеріально відповідальній особі	Перевірка книжних залишків цінностей
8	Виправлення, дописки в інвентаризаційних описах	1) зустрічна перевірка екземплярів інвентаризаційних описів; 2) формальна перевірка інвентаризаційних описів; 3) проведення графічних та почеркознавчих експертиз
9	Несвоечасне оприбуткування матеріальних цінностей (тобто невідображення їх в обліку), ці товарно-матеріальні цінності включаються в інвентаризаційний опис.	1) необхідно встановити, які первинні облікові документи прикладені до товарних звітів матеріально відповідальних осіб після інвентаризації та які товари згідно них оприбутковані; чи не включені деякі з них в інвентаризаційні описи. Якщо буде встановлено, що включені, то це буде означати — цей спосіб використовувався для укриття нестачі; 2) проведення експертиз документів, обшуків, допитів
1	2	3
10	Зумисне внесення неправильних записів у первинні документи та документи бухгалтерського обліку з метою заплутування кількісно-сортового обліку товарів	Використання методів документального дослідження та аналізу

11	Нарахування природного убитку на товари, списані на псування	Взаємний контроль документів (порівняльних відомостей і актів списання товарів)
12	Неправильне нарахування природного убитку по товарно-матеріальним цінностям: 1) збільшення залишку цінностей на початок інвентаризаційного періоду; 2) збільшення оприбуткування цінностей по первинним обліковим документам; 3) неправильно застосована норма природного убитку; 4) неправильні арифметичні розрахунки	1) співставлення фактичних і книжних залишків товарно-матеріальних цінностей; 2) дослідження первинних облікових документів; 3) нормативна перевірка нарахування природного убитку; 4) арифметична перевірка нарахування природного убитку
13	Надлишкове списання цінностей на псування, розбиття та природний убиток	Взаємний контроль документів: інвентаризаційних описів, прибутково-видаткових документів, актів списання товарно-матеріальних цінностей тощо
14	Неповне оприбуткування цінностей, одержаних від постачальників	Взаємний контроль первинних облікових документів та інвентаризаційних описів
15	Необґрунтовані зарахування нестач одних цінностей надлишками других	1) перевірка порівняльної відомості; 2) допити осіб, причетних до складання необґрунтованих документів
16	Внесення матеріально відповідальними особами готівкових грошових коштів в касу перед початком або під час проведення інвентаризації	Перевірка таких фактів
17	Несвоєчасне проведення в обліку прибуткових накладних	1) встановлення та виїмка таких документів; 2) встановлення — чи не включені цінності, які надійшли, в процесі інвентаризації

3.2. Оцінка та використання матеріалів інвентаризації оперативними працівниками та слідчими при вирішенні питання про порушення кримінальної справи.

Працівники правоохоронних органів при наявності інформації про скоєння господарючими суб'єктами зловживань, які тягнуть за собою адміністративну та кримінальну відповідальність, організують проведення позапланових інвентаризацій.

Правовими основами призначення інвентаризації по завданню правоохоронних органів є:

1 заяви громадян, засобів масової інформації про факти зловживань, крадіжок, здійснених господарючими суб'єктами;

2 наявність інформації про неповне оприбуткування товарно-матеріальних цінностей або реалізації необлікованих надлишків;

3 дані про випадки необґрунтованого підвищення цін на товарно-матеріальні цінності, що реалізуються, продажу неякісного товару, а також при обважуванні, обмірюванні та обмані при розрахунках покупців;

4 затримання посадових, матеріально відповідальних осіб з вкраденим, вивезенням, винесенням цінностей підприємства з метою їх крадіжки шляхом привласнення, розтрата.

Проведення інвентаризації по завданню працівників правоохоронних органів також необхідно, коли ними одержана оперативна інформація наступного характеру:

- проведення необґрунтованих розрахунків за продані необліковані цінності;
- привласнення матеріальних цінностей посадовими особами у підприємствах колективної власності;
- навмисна розтрата чужого майна і грошових коштів, одержаних у вигляді позички;
- завищення валових витрат та податкового кредиту по ПДВ у податковому обліку;
- недовкладення продуктів харчування під час приготування готового продукту;
- продаж по завищеним цінам товарів, які мають застарілий фасон та модель, які загубили свою якість тощо.

Оперативні працівники, слідчі, перед тим як звернутися до керівника господарюючого суб'єкта або до головної організації з листом чи постановою про проведення інвентаризації,

повинні виконати ряд організаційних заходів, необхідних для найвищої ефективності перевірки. Зокрема, важливо забезпечити належний контроль за проведенням майбутньої інвентаризації. Для цього призначають групу, в яку **включають оперативного працівника або слідчого, компетентних бухгалтерів, інспекторів податкових органів**, представників громадськості тощо. Старший групи проводить інструктаж: визначає завдання учасникам; пояснює їм права та обов'язки; попереджує про недопустимість втручання в роботу членів інвентаризаційної комісії, вести перерахування, зважування, вимірювання цінностей, давати консультації, підписувати документи тощо.

При встановленні членами групи контролю порушень, помилок під час проведення інвентаризації, їм необхідно вказати на це голові комісії і вимагати виправлення.

Відповідальність за правильне та своєчасне проведення інвентаризації покладатиметься на керівника та головного бухгалтера підприємства, а також на голову інвентаризаційної комісії.

При проведенні інвентаризації працівники правоохоронних органів не можуть входити до складу членів комісії, але повинні бути присутніми з метою:

- забезпечення функцій конвою;
- виконання контролю за порядком проведення інвентаризації та попередження можливих викривлень її результатів;
- не допущення фізичного та негативного психологічного впливу з боку зацікавлених осіб на членів інвентаризаційної комісії.

Оперативні працівники відділів по боротьбі з економічною злочинністю, слідчі повинні проконтролювати, щоб у період проведення інвентаризації було перевірено:

- ♦ наявність договорів про матеріальну відповідальність;
- ♦ чи належним чином виконувався контроль за діяльністю матеріально-відповідальних осіб;
- ♦ чи правильно ведеться складський облік, наявність номенклатури-цінника та матеріальних ярликів у місцях збереження товарно-матеріальних цінностей;
- ♦ чи правильно і своєчасно проводилися передачі матеріальних цінностей при зміні матеріально відповідальних осіб;
- ♦ чи достовірно відображалися в бухгалтерському обліку виявлені різниці, встановлені під час попередніх перевірок тощо.

Оперативні працівники, слідчі повинні забезпечити всі умови для роботи інвентаризаційної комісії:

- опломбувати входи і виходи приміщень, де буде проводитися інвентаризація;
- оглянути приміщення на предмет можливого підпалювання, вибухів, а також зробити виїмку документів перевіряемого підприємства із бухгалтерії; зробити виїмку у приміщенні перевіряемого об'єкту, а саме: складських карток, книг, журналів, чорнових записів;
- поставити підписи на документах, чорнових записах, картках, товарних звітах тощо.

Питання про проведення інвентаризації в кримінально-процесуальному порядку ще не вирішено, тому посадові особи, які проводять дізнання та розслідування, при призначенні інвентаризації використовують вимоги КПК, що сформульовані стосовно ревізії.

Проведення інвентаризації за завданням слідчого продовжує терміни розслідування, тому інвентаризацію слід призначати у випадках дійсної необхідності. До призначення інвентаризації необхідно ретельно встановити і вивчити за матеріалами справи ті прийоми і способи, які застосовували звинувачувані для розкрадання матеріальних цінностей та приховування їх в період інвентаризації.

Вимога про проведення інвентаризації оформляється постановою слідчого. У мотивованій постанові слідчий вказує на необхідність проведення повної чи часткової інвентаризації, ставить перед інвентаризаційною комісією конкретні, чітко сформульовані завдання, що впливають із обставин справи. В постанові вказуються строки закінчення інвентаризації.

Після проведення інвентаризації, в період якої встановлені факти нестач, надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, які утворилися в результаті здійснених працівниками підприємства зловживань та розкрадань майна, **працівники правоохоронних органів повинні зібрати необхідні матеріали.**

До числа первинних матеріалів, які підлягають збору і аналізу після проведення інвентаризації, відносяться:

- заяви громадян, засобів масової інформації про факти зловживань, крадіжок, скоєних господарюючими суб'єктами;
- матеріали інвентаризації з додатками первинних документів, які

підтверджують факт нестачі (надлишків), зловживань, крадіжок, які скоєні матеріально відповідальними особами;

- висновки службової перевірки, проведеної згідно рішення зборів учасників (керівника, колективу), і клопотання про призначення господарюючого суб'єкта цивільним позивачем;
- бухгалтерські та інші документи, надані підзвітними особами членам інвентаризаційної комісії, але не прийняті ними до заліку;
- бухгалтерські та інші документи, які підлягають сумніву про їх правдивість, тобто які мають елементи підробки, перекреслення, недопустимі виправлення, а також чорнові записи;
- пояснення членів інвентаризаційної комісії, робітників бухгалтерії підприємства про те, чому вказані документи не були прийняті до обліку; пояснення членів інвентаризаційної комісії про обставини, при яких були допущені ними розтрата, крадіжки, надлишки, нестачі;
- договори про матеріальну відповідальність;
- виписки із трудових книжок підозрюваних у зловживанні, розкраданні матеріально відповідальних осіб із вказівкою даних про їх трудову діяльність (чи не звільнювались вони за втрату довіри колективу, чи не були вони судимі, які мали заохочення та покарання тощо);
- матеріали перевірок різних контролюючих органів (податкової інспекції, фінансового відділу адміністрації, комітету по захисту прав споживачів), які мають інформацію про матеріально відповідальних осіб, у яких встановлено нестачу, надлишки, розкрадання або привласнення;
- характеристики на матеріально відповідальних осіб, які підозрюються у зловживаннях, розротах, розкраданнях з місця їх роботи та проживання, з вказівкою відносин щодо виконання ними посадових обов'язків тощо;
- довідки про наявність або відсутність судимості (спецперевірка) на підозрюваних, матеріально відповідальних та інших осіб, які допустили нестачу, надлишки, зловживання, розкрадання цінностей.

Оперативні працівники повинні вивчити зібрані матеріали інвентаризації, дати їм різнобічну і об'єктивну оцінку з точки зору:

- ♦ їх повноти і якості;
- ♦ змісту свідчень кримінального характеру;
- ♦ повноти виконання завдань, вказаних в листі про необхідність призначення і проведення інвентаризації;
- ♦ можливості використання документів для доказів скоєних зловживань, крадіжок.

При вирішенні питання про порушення кримінальної справи або відмови про порушення кримінальної справи робітникам правоохоронних органів рекомендується на більш детальному рівні встановити:

- чи всі необхідні матеріали щодо результатів інвентаризації надані для їх вивчення та аналізу;
- чи своєчасно та відповідно чинного законодавства України була проведена інвентаризація;
- чи правильно та повно оформлені матеріали інвентаризації (немає підчисток, виправлень, наявні підписи);
- чи правильно застосовані ціни на перевіряемі товари, чи проведений розрахунок природного убутку, зарахування пересортиці, списання на псування, бій, лом;
- чи відшкодована матеріальна шкода, якщо так, то ким із підозрюваних у зловживаннях осіб, коли та в якому розмірі;
- чи підтверджуються результати інвентаризації іншою інформацією та доказами, зібраними по справі;
- чи встановлені причини і умови, які спонукають виникнення нестач, зумисному виникненню надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів з метою скоєння розкрадань.

Оперативні працівники, слідчі під час вивчення, аналізу та оцінки матеріалів інвентаризації можуть встановити викривлення її результатів:

- ♦ невиконання принципу раптовості проведення інвентаризації, інвентаризаційної комісією не в повному складі;
- ♦ виправлення і дописки в інвентаризаційному опису;
- ♦ перенесення облікових даних до інвентаризаційного опису перед перевіркою фактичних залишків цінностей в натурі;
- ♦ завищення чи заниження підсумків в інвентаризаційному опису та суми природного убутку в розрахунках;

- ◆ наявності підроблених актів на списання товарно-матеріальних цінностей під виглядом псування, лома;
- ◆ надання підроблених (повністю чи частково) документів на відпуск товарно-матеріальних цінностей або грошових коштів;
- ◆ надання перевіряючим особам фіктивних розписок про зберігання товарно-матеріальних цінностей на тимчасовому збереженні в будь-якій комерційній або іншій організації;
- ◆ викривлення ознак товарно-матеріальних цінностей (сорт, номенклатура, артикул, одиниця виміру тощо);
- ◆ включення в опис товарно-матеріальних цінностей, які надійшли, але не оприбутковані на момент інвентаризації;
- ◆ складення фіктивних актів оприбуткування, комерційних актів на нестачу товарно-матеріальних цінностей, які надійшли від постачальників;
- ◆ зумисне завищення або заниження матеріально відповідальними особами цін або норм природного убутку на товари, необгрунтований залік надлишків та нестач в результаті пересортиці тощо.

Оперативний працівник повинен взяти пояснення, слідчий допитати керівника, учасників товариства, посадових осіб, матеріально відповідальних осіб, а також членів інвентаризаційної комісії. Це необхідно для того, щоб упевнитися в правильності проведення інвентаризації і обгрунтованості, об'єктивності її результатів. В процесі надання пояснень матеріально відповідальні особи, як правило, не визнають факти помилок, нестач, надлишків, здійснених крадіжок.

У вказаних ситуаціях перевіряємі особи посилаються на неправильне визначення фактичних залишків товарно-матеріальних цінностей членами інвентаризаційної комісії, яка, за їхньою думкою:

- не проводила точного та суцільного перерахунку, вимірювання та переважування товарно-матеріальних цінностей;
- неправильно визначила суму природного убутку або виконала залік пересортиці товарно-матеріальних цінностей;
- не врахувала деяких товарно-транспортних накладних, карток складського обліку та інших прибуткових або видаткових документів;
- вказала у порівняльній відомості не дійсні документальні або фактичні залишки за окремими видами товарно-матеріальних цінностей, тари і грошовим коштам.

Після одержання пояснень від посадових та матеріально відповідальних осіб оперативний працівник, слідчий повинні провести опитування (допит) членів інвентаризаційної комісії, у яких належить встановити:

- ◆ яким чином під час проведення інвентаризації визначалась фактична наявність товарно-матеріальних цінностей, тари і грошових коштів;
- ◆ чи не було випадків недоліку товарно-матеріальних цінностей по кількості місць, числу ящиків, бочок – без перевірки їх місткості;
- ◆ чи всі члени інвентаризаційної комісії та перевіряємі матеріально відповідальні особи приймали участь у інвентаризації, якщо ні, то кого не було та по якій причині;
- ◆ чи була встановлена нестача, надлишки товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, псування, бій, лом, пересортиця товарів під час проведення інвентаризації;
- ◆ чи правильно був складений розрахунок природного убутку та залік пересортиці;
- ◆ чи мали місце випадки з боку зацікавлених осіб будь-яким чином впливу на членів інвентаризаційної комісії.

При встановленні причин недоліків в роботі членів інвентаризаційної комісії необхідно їх детально вивчити і по можливості провести контрольну перевірку або повторну інвентаризацію. Це підвищує відповідальність членів інвентаризаційних комісій за якість здійснених перевірок.

Контрольні перевірки організують згідно відповідної вказівки працівників правоохоронних органів і розпорядженню керівника підприємства. Для цього беруть перший екземпляр інвентаризаційного опису і у присутності всіх членів комісії здійснюють перевірку правильності відображення фактичних залишків товарно-матеріальних цінностей.

За результатами перевірки складається акт контрольної перевірки інвентаризації цінностей, який підписують голова та члени інвентаризаційної комісії.

У випадку, коли будуть встановлені відхилення оперативний працівник та слідчий вимагають від керівника підприємства видати наказ, згідно якого призначається новий склад комісії для проведення повторної суцільної інвентаризації.

Таким чином, *інвентаризація* — з одного боку, один із елементів методу бухгалтерського обліку, засіб забезпечення реальності облікових даних, а з другої сторони — засіб (метод) фактичного контролю за збереження майна, грошових коштів і розрахунків підприємств і організацій. При встановленні злочинів працівникам правоохоронних органів необхідно використовувати не тільки матеріали інвентаризації, проведені за ініціативою правоохоронних органів, але й матеріали інвентаризацій, проведених самим підприємством, ревізорами, позавідомчими органами тощо. Строки збереження основних інвентаризаційних документів не менше 5 років.

3.4. Особливості організації і документальне оформлення проведеної документальної ревізії.

Документальна ревізія є одним із найефективніших інструментів документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств, організацій, установ, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності. З її допомогою здійснюється також виявлення нестач, розтрат, привласнень і розкрадань коштів та матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань [13, с.168].

Головним завданням документальної ревізії є здійснення контролю за використанням засобів і матеріальних цінностей, їхнім зберіганням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності. Коло завдань документальної ревізії визначається рівнем об'єктів, на яких вона здійснюється.

Ревізійна практика виробила основні задачі, які повинна вирішувати ревізія:

1. Перевірка законності операцій, зроблених установою або господарською організацією, і дотримання фінансової дисципліни.
2. Виявлення фактів збитку організації від незаконного витрачання коштів і матеріалів.
3. Перевірка правильності організації та ведення бухгалтерського обліку, доброякісності документів, якими оформляються окремі операції, і правильність бухгалтерських записів.
4. Перевірка правильності матеріального обліку складського господарства.

Види ревізій:

1) *Залежно від відомчої підпорядкованості ревізії поділяються:* (позавідомчі ревізії; відомчі ревізії; внутрішньогосподарські ревізії). *Позавідомчі ревізії*, спрямовані на захист державних інтересів (повнота внесків до бюджету платежів з прибутку підприємствами, правильність використання бюджетних асигнувань тощо. *Внутрішньогосподарські ревізії* при збереженні великих відомчих структур в Україні не отримали ще досить широкого розвитку [26, с.213].

2) *За принципом організації* ревізії поділяються на *планові* (за планом) та *позапланові* (не передбачені цим планом) [26, с.213].

3) *За обсягом операцій, що перевіряються, і документів:* за першою ознакою (обсяг операцій) виділяють ревізії *повні, неповні, часткові*; за другою ознакою (обсяг документів, що перевіряються) розрізняють *тематичні, вибіркові, комплексні*. При тематичній ревізії перевіряється кожний документ, що належить до певного виду операцій, при вибірковій — деякі з таких документів. *Комплексною* вважається ревізія, де з одних видів операцій документи перевіряються суцільним методом, по інших — вибірково.

4) *За ознакою повторюваності контрольних дій ревізії можуть бути:* *первинними; додатковими; повторними*. *Первинна ревізія* проводиться за первинним завданням, а також у випадках, коли вперше перевіряються відповідні документи. *Повторна ревізія* призначається тоді, коли необхідно перевірити висновки первинної, наприклад, якщо первинна ревізія була проведена поверхово або за відсутності матеріально відповідальних осіб (крім випадків, встановлених законом), при необґрунтованості виведення і в інших випадках. Компетенція ревізорів звичайно визначається у Законі України «Про державну контрольно-ревізійну службу України».

5) *За методом проведення* розрізняють ревізії *суцільні й вибіркові*. Під час *суцільної ревізії* перевіряють всі документи, пов'язані з певною операцією. Ця перевірка дає змогу усунути можливість пропущення незаконних документів та повне уявлення про діяльність підприємства. Під час *вибіркової ревізії* аналізуються не всі документи бухгалтерської звітності, а тільки деякі з них. Ефективність цього методу залежить від способу вибору — хронологічного або систематичного.

Підготовка до проведення ревізії починається із встановлення об'єкта ревізії, тобто підприємства, зазначеного в плані ревізій, з урахуванням тривалості міжревізійного періоду. Виходячи з характеру господарської діяльності підприємства, а також змісту контролю, визначається потреба в спеціалістах, які можуть бути залучені до виконання контрольно-ревізійних дій, тобто формується ревізійна група. Відповідно до строку керівник організації, яка проводить ревізію, видає наказ (або розпорядження). У ньому вказується повне найменування та місцезнаходження підприємства, що підлягає ревізії, склад ревізійної групи (прізвище, ім'я та по батькові, посада) і визначається керівник ревізійної групи. Керівником ревізійної групи, як правило, призначається працівник контрольно-ревізійної служби, який має спеціальну освіту і практичний досвід ревізійної роботи [26, с.217-218].

На підготовчому етапі ревізійна група вивчає стан економіки підприємства, яке підлягає ревізії, шляхом аналізу виконання виробничо-фінансового плану економічного і соціального розвитку, бухгалтерської і статистичної звітності, матеріалів попередньої ревізії та виконання рішень за нею. Вивчається також інша інформація про діяльність підприємства за ревізійний період [26, с.218].

На підставі попереднього аналізу економіки підприємства керівник ревізійної групи розробляє програму ревізії, яку затверджує керівник організації чи установи, що призначив ревізію. У програмі ревізії вказується об'єкт контролю, зміст ревізії і послідовність її проведення, методи та прийоми контрольно-ревізійної перевірки. Строки проведення ревізій та склад ревізійних груп визначаються з урахуванням того обсягу роботи, якого потребує вирішення конкретних питань кожної ревізії (перевірки) [26, с.218].

Обмеження у підставах проведення ревізій та перевірок, визначені чинним законодавством, не поширюються на ревізії та перевірки, що проводяться на звернення підконтрольної установи, або ревізії та перевірки, що проводяться після порушення кримінальної справи проти посадових осіб підконтрольних установ, що ревізуються або перевіряються, відповідно до кримінально-процесуального законодавства.

Організаційно-підготовчий етап завершується складанням робочого плану ревізора (керівника групи), в якому визначається, в якому визначається конкретний виконавець (з числа спеціалістів ревізійної групи) щодо перевірки певного об'єкта, а також строки подання ревізора проміжних актів перевірки [26, с.218].

Коли ревізія проводиться по завданню правоохоронних органів, необхідно опечатати касу, сейфи, а також місця збереження товарно-матеріальних цінностей, документів та цінних паперів.

Керівник ревізуємого підприємства повинен створити сприятливі умови для проведення учасниками ревізійної групи ревізії — надати необхідне окреме приміщення, оргтехніку, послуги зв'язку, канцелярські матеріали тощо.

Етап безпосереднього проведення документальної ревізії починається з прибуття ревізійної групи на підприємство. Насамперед, ревізійна група пред'являє керівнику підприємства наказ (розпорядження) на проведення комплексної ревізії, що підтверджує особи членів групи, їх повноваження та право на проведення ревізії [26, с.218].

Посадові особи органу КРС вправі приступити до проведення ревізії або перевірки за наявністю підстав для їх проведення, визначених чинним законодавством України, та за умови надання посадовим особам підконтрольних установ, інших суб'єктів господарської діяльності під розписку:

- направлення на ревізію або перевірку;
- копії рішення суду про дозвіл на проведення позапланової виїзної ревізії або перевірки, в якому зазначаються підстави проведення такої ревізії або перевірки.

Ненадання цих документів посадовим особам підконтрольних установ та інших суб'єктів господарської діяльності або їх надання з порушенням вимог, встановлених ст.11 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні», є підставою для недопущення посадових осіб органу КРС до проведення ревізії або перевірки. Ознайомившись із пред'явленими документами, керівник підприємства представляє членів ревізійної групи керівникам структурних підрозділів підприємства, з якими вони повинні співпрацювати при проведенні ревізії. Одночасно керівник підприємства віддає розпорядження щодо виділення окремого приміщення та створення необхідних умов для роботи ревізійної групи [26, с.218].

Ревізія підприємства полягає у вивченні структури підприємства, розподілу функціональних обов'язків між керівництвом підприємства та його службами, організаційно-розпорядчих

документів, виданих за ревізійний період, тощо. Головним у ході проведення ревізії є дослідження за допомогою відповідних методів достовірності, правомірності здійснення господарських операцій, правильності і повноти їх документального оформлення, додержання при здійсненні господарських операцій діючого законодавства та нормативних актів. У процесі ревізії всебічно використовуються різні методи документальної та фактичної перевірки господарської діяльності, економічного та економіко-математичного аналізу [26, с.218—219]. Ефективність та якість ревізії залежить від підготовки до проведення ревізії; організації заходів перевірки; раціонального застосування прийомів, методів та техніки контрольно-ревізійних заходів; оформлення результатів ревізії; реалізація матеріалів ревізії; контролю за виконанням прийнятих рішень.

Робота ревізора з перевірки господарської діяльності підприємства складається з чотирьох основних етапів.

Перший етап — підготовка до проведення ревізії. Для ревізора початок цього етапу співпадає з виданням наказу про призначення ревізії, в якому визначаються склад ревізійної групи і терміни проведення ревізії.

На цьому етапі ревізори знайомляться з попередніми актами документальних ревізій, матеріалами звітності і на основі їх складають програму (план) наступної ревізії, яку затверджує керівник ревізуємої організації.

План ревізії включає: тему, період, перелік основних об'єктів.

На цьому етапі ревізори зобов'язані вивчити необхідні нормативно-законодавчі документи, звітні та статистичні дані, інші матеріали, які дають характеристику фінансово-господарської діяльності організації, яка ревізується. Ревізори можуть брати копії звітних документів, які їм необхідні для проведення ревізії.

Другий етап — це невідкладні контрольні дії має для ревізора ряд істотних відмінностей. Зміст цього етапу діяльності ревізора багато у чому визначається раптовістю його появи на об'єкті, що контролюється.

Ревізори повинні надати свої документи керівникові ревізуємого підприємства — посвідчення на право проведення ревізії, ознайомити його з основними завданнями, вирішити організаційно-технічні питання проведення ревізії.

Із тактичних міркувань, коли ревізія проводиться за ініціативою правоохоронних органів, необхідно провести опечатування місць збереження грошових засобів та матеріальних цінностей, а також зняти залишки грошей в касі підприємства з наступним оформленням акту перевірки готівки у касі.

Третій етап — проведення документальної ревізії поділяється на дві стадії: загальне і детальне дослідження господарської діяльності підприємства.

На стадії загального дослідження ревізор знайомиться з первинною та зведеною документацією, журналами-ордерами, виробничими звітами та іншими обліковими регістрами з метою виявлення сумнівних операцій та документів, які потребують детального дослідження. На цій стадії ревізори повинні використати можливості економічного та економіко-правового аналізу.

На стадії детального дослідження перевірка господарських операцій виконується згідно первинних облікових бухгалтерських документів

Ревізор, згідно плану ревізії, визначає необхідність та можливість застосування тих чи інших ревізійних дій, прийомів та способів одержання інформації, аналітичних процедур, розміру даних із перевіряємої сукупності, який би забезпечив надійну можливість збирання доказів.

Четвертий етап — це складання підсумкових матеріалів по документальній ревізії. Документальна ревізія завершується складанням акту, в якому викладаються її результати. Акт відомчої і внутрішньо-господарської ревізії підписується ревізором, головним бухгалтером і керівником підприємства, що ревізується (або структурного підрозділу).

У своїй діяльності ревізійна група повинна додержуватися принципу раптовості, особливо при проведенні у ході ревізії вибіркової інвентаризації активів та грошових коштів, контрольних запусків сировини у виробництво тощо [26, с.218].

У разі виявлення нестач, фактів розкрадань коштів, матеріальних цінностей та інших зловживань, співробітники КРУ негайно передають матеріали ревізії правоохоронним органам для проведення розслідування, притягнення винних осіб до відповідальності, відшкодування збитків, а також сповіщають про виявлені зловживання і порушення державні органи та органи, уповноважені управляти державним майном.

Якщо за наслідками ревізії порушено кримінальну справу, до підозрюваних посадових осіб адміністративне стягнення не застосовується.

Резолютивна частина складається за розділами відповідно до програми, затвердженої керівником організації, який призначив ревізію. Розділи акта містять систематизований виклад недоліків відповідно до послідовності перевірки господарських операцій. В цій частині викладається процес перевірки документів; результати зустрічних перевірок, фактичного контролю; наводяться пояснення матеріально відповідальних та посадових осіб.

Заключна частина — це висновки ревізорів (ревізора). Ревізор дає відповіді на поставлені питання (завдання). В акті ревізії повинна бути об'єктивність, лаконічність, доступність та системність.

Акт документальної ревізії, який складено по завданню правоохоронних органів, повинен відповідати наступним вимогам:

- у змісті акту характеризуються конкретні факти порушень у фінансово-господарській діяльності і дія певних посадових осіб;
- характеристика засновується на облікових (зведених) даних і на даних первинних документів з обов'язковим посиланням на ті й інші;
- кожен факт порушення, встановлений ревізією, повинен бути всебічно охарактеризований з позицій вимог правильності документального оформлення і вимог ведення обліку згідно чинного законодавства;
- законність і доцільність господарських операцій.

Зміст акту багато в чому залежить від завдання, поставленого перед ревізором. До акту додаються необхідні довідки, розрахунки, відомості, пояснення тощо.

В акті ревізії не повинні включатися висновки, факти, які не підтверджуються документами або результатами перевірки, дані із матеріалів правоохоронних органів та посилань на показання, які надані слідчим.

В акті ревізії не повинна даватися правова та морально-етична оцінка дій посадових і матеріально відповідальних осіб, кваліфікація їх вчинків.

В акті ревізії відображаються як недоліки, так і позитивні факти, вказуються матеріально відповідальні та посадові особи, що несуть відповідальність за встановлені порушення тощо.

У тих випадках, коли встановлені порушення можуть бути не відображені або по них необхідно негайно прийняти заходи щодо їх ліквідації або залучення посадових та матеріально відповідальних осіб до відповідальності, в період проведення ревізії складається окремий (проміжний) акт і від вказаних осіб беруться письмові пояснення. Проміжний акт підписується так само, як і акт документальної ревізії. Факти, що відображені у проміжному акті, включаються до акту ревізії.

Акт документальної ревізії підписується ревізором, головним бухгалтером та керівником ревізуемого підприємства.

При проведенні ревізії комісією акт підписується всіма ревізорами. Якщо хто-небудь із членів комісії не згоден з висновками акта, то він має право скласти свій акт ревізії, в якому відобразити свої висновки за результатами проведеної ревізії.

Акт документальної ревізії складається в 2- 3 примірниках, при цьому один примірник прямує у вищестоящу організацію, другий залишається в організації, що ревізується, а третій за необхідності передається безпосередньо до правоохоронних органів. Якщо за матеріалами акту ревізії вирішується питання про порушення кримінальної справи, то слідчому необхідно заздалегідь оцінити його з позицій правильності оформлення, повноти дослідження і переконливості висновків.

3.4. Особливості ревізії, здійснюваної за вимогою правоохоронних органів.

У процесі розслідування слідчим доводиться вдаватися до призначення ревізій у більшості справ про злочини, вчинені у сфері виробничої і фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій. Потреба у проведенні ревізії може виникнути на різних етапах розслідування, але дуже важливе значення має період її призначення, оскільки здійснення ревізії – процес досить тривалий, тож будь-яка затримка тягне за собою продовження термінів розслідування. Матеріали документальної ревізії стають джерелом доказів лише тоді, коли вони залучені до кримінальної справи, а ті або інші фактичні дані, відображені в них, мають значення доказів тільки після того, як їх встановить слідчий за допомогою вказаних матеріалів і використовує їх під час досудового слідства. Звідси докази збирає не ревізор, а слідчий, який використовує матеріали ревізії і з'ясовує з їх допомогою певні фактичні дані. Разом з тим, оскільки у процесі ревізії збираються матеріали, в яких відображена злочинна діяльність, і при цьому встановлюються дані, що можуть мати значення доказів, проведення ревізії на вимогу правоохоронних органів можна вважати одним із способів збирання доказів.

Ревізії на вимогу органів дізнання, слідства проводяться або до порушення кримінальної справи або після її порушення при наявності фактичних підстав вважати що є склад злочину у матеріалі або у зв'язку з матеріалами кримінальної справи. Потрібно пам'ятати, що слідчий може вимагати проведення не тільки первинної ревізії, але також повторної і додаткової.

Фактичними підставами для проведення первинної ревізії можуть бути: наявність в кримінальній справі даних про окремі факти злочину, з яких визначається необхідність перевірки за первинними документами всієї діяльності організації і посадових осіб, якщо за цей період часу планова ревізія не проводилася; обґрунтоване клопотання обвинуваченого (що підозрюється) про перевірку, його свідчення, що спростовує пред'явлене обвинувачення або підозру, що виникла (наприклад, витребування первинних документів, які не були повністю перевірені, заперечення проти визначеної інвентаризаційної різниці).

Одним з найбільш достовірних доказів, що підтверджують встановлення обвинуваченого (що підозрюється) у здійсненні злочину, пов'язаного з використанням обліково-бухгалтерських документів, може бути:

- акт документальної ревізії з документами, що додаються до нього, виявлення злочинних зв'язків об'єкта, що перевіряється з іншими організаціями, включеними в сферу розслідування;
- встановлення факту роботи обвинуваченого в іншій організації на аналогічній посаді;
- повідомлення експерта-бухгалтера про неможливість дати висновок з поставлених перед ним питань без попереднього проведення ревізії.

Фактичними підставами для проведення повторної або додаткової ревізії можуть бути:

- ♦ протиріччя між результатами первинної документальної ревізії й іншими матеріалами справи, що підтверджують злочинну діяльність;
- ♦ проведення первинної ревізії у відсутності зацікавленої особи, за винятком тих випадків, коли встановлено, що вона навмисно ухилялася від участі в ній;
- ♦ поверховість попередньої ревізії, тобто коли первинна ревізія проводилася тільки за зведеною документацією без перевірки первинних обліково-бухгалтерських документів;
- ♦ не застосування ревізором тих прийомів і методів дослідження даних бухгалтерського обліку, які, на думку співробітників правоохоронних органів, можуть сприяти виявленню слідів злочинної діяльності;
- ♦ необґрунтованість висновку, коли слідчий встановить, що висновки не підтверджуються документально та іншими матеріалами справи;
- ♦ проведення первинної ревізії без участі в ній фахівців інших областей знань, коли для всебічного дослідження поставлених перед ревізією питань їх участь була надто необхідною;
- ♦ неповнота ревізії, коли у процесі досудового слідства (дізнання) буде встановлено, що попередньою ревізією перевірені не всі види діяльності підприємства, при здійсненні яких скоювали злочинні дії, зокрема не перевірена діяльність тих посадових осіб, відносно яких порушено кримінальну справу;
- ♦ наявність обґрунтованих заперечень по суті висновків ревізії з боку зацікавлених осіб (що підозрюються та обвинувачених);
- ♦ повідомлення експерта-бухгалтера про неможливість дати висновок без попереднього проведення повторної або додаткової ревізії, проведення первинної ревізії вибірково, а не суцільним методом.

З ініціативи співробітників правоохоронних органів додаткові ревізії призначаються у тих випадках, коли попередньою ревізією перевірена лише частина господарських операцій, під час яких могли скоювати злочини. Повторні ж документальні ревізії частіше за все призначаються, коли встановлений низький методичний рівень первинної ревізії або несумлінність ревізора.

Відомо, що призначення ревізії після порушення кримінальної справи регламентоване ст.66 КПК. Право вимагати призначення документальної ревізії до порушення кримінальної справи, тобто за перевірочним матеріалом, передбачено Законом України «Про міліцію» ст. 11. Саме цим правом користуються співробітники ДСБЕЗ при призначенні ревізій, оскільки більшість кримінальних справ порушується за фактами скоєння злочинів у сфері економіки лише після проведення документальної ревізії.

При призначенні первинної документальної ревізії слідчий повинен мати:

- обґрунтовану версію про спосіб здійснення злочину;
- досить повні і достовірні дані про те, що злочин залишив певні сліди у бухгалтерських документах.

Те ж саме характерне і для співробітника служби ДСБЕЗ, який ще до призначення ревізії, як правило, вже виявляє будь-які розбіжності, протиріччя, відхилення і фальсифікації у бухгалтерських документах і при цьому передбачає можливу ефективність майбутньої документальної ревізії.

На цьому етапі як оперативний працівник, так і слідчий заздалегідь розробляють завдання ревізору, (письмовий запит, постанова) визначають перелік конкретних питань, що підлягають перевірці у процесі ревізії.

Іноді повторну документальну ревізію призначають і проводять через те, що оперативні працівники ДСБЕЗ і слідчі повністю довіряють, під час проведення первинної ревізії, ревізору і тому її проведення не завжди буває повним і об'єктивним.

При призначенні і проведенні як первинної, так і повторної документальної ревізії потрібно більш повно дослідити ті дані, які є за конкретним матеріалом (справою), бо від цього залежать результати розгляду матеріалів досудового і судового слідства.

Додаткова ревізія проводиться у тому випадку, якщо первинна ревізія була неповною. На відміну від повторної додаткова ревізія проводиться, як правило, тим же ревізором, який проводив попередню ревізію.

Для проведення ревізії до порушення кримінальної справи складається лист (вимога) за підписом начальника органу внутрішніх справ, в якому викладається перелік питань, що підлягають з'ясуванню при документальній ревізії. Вимога про проведення ревізії до порушення кримінальної справи відповідно до ст. 66 УПК оформляється постановою слідчого. Слідчий також визначає коло питань, на які ревізору необхідно дати точні і обґрунтовані відповіді.

Співробітники правоохоронних органів повинні *забезпечити необхідний фронт робіт* для проведення документальної ревізії, тобто надати ревізору всі необхідні документи і вжити заходів до забезпечення їх збереження, особливо неофіційних записів, а також різних варіантів одного й того самого документа, оскільки злочинці насамперед прагнуть знищити подібні джерела доказів. У зв'язку з цим необхідно пам'ятати, що всі документи, що використовуються при проведенні документальної ревізії, ретельно зберігаються до закінчення судового розгляду по карній справі.

Отримавши акт документальної ревізії, слідчий аналізує його з позицій доказовості по справі, що розслідується, а потім намічає план слідчих дій та інших заходів щодо перевірки виявлених ревізором порушень слідчим шляхом. Звичайно при цьому слідчий вирішує два питання: наскільки доброякісно проведена ревізія і яке значення для справи мають її матеріали.

Оцінка матеріалів ревізії, проведеної на вимогу правоохоронних органів, має багато спільного з оцінкою матеріалів будь-якої іншої ревізії.

При оцінці матеріалів ревізії слідчий вирішує два питання:

- на скільки доброякісно проведена ревізія;
- яке значення для справи по суті мають матеріали ревізії.

Всі документи, які були використані під час проведення ревізії, зберігаються до кінця судового розгляду по справі.

ТЕМА 4. НЕПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.

4.1. Використання методів контролю за фінансово-господарською діяльністю для виявлення економічних злочинів: аудит, економічний аналіз, податковий контроль.

4.2. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення.

4.1. Використання методів контролю за фінансово-господарською діяльністю для виявлення економічних злочинів: аудит, економічний аналіз, податковий контроль.

Непроцесуальні форми використання правоохоронними органами спеціальних бухгалтерських знань, як правило, передують порушенню кримінальної справи і проведенню процесуальних дій.

Економічні злочини мають специфічний механізм відображення у навколишньому середовищі - вони залишають сліди в господарських і фінансових операціях, які мають багаторазову документальну фіксацію. Тому виявити їх ознаки можливо тільки з використанням методів контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ і організацій.

Контроль за фінансово-господарською діяльністю (і відповідно його методи) поділяють на документальний і фактичний.

Документальний контроль полягає у встановленні факту відображення фінансово-господарських операцій в облікових документах та його відповідності встановленим вимогам і передбачає використання таких методів як ревізія і перевірка. Цей вид контролю здійснюють за документами, що передбачає використання спеціальних бухгалтерських знань.

Фактичний контроль полягає у встановленні наявності матеріальних цінностей та грошових коштів шляхом їх перерахування та визначення якості (сортності), що передбачає використання таких методів як інвентаризація, контрольні обміри виконаних робіт, контрольні запуски сировини у виробництво, лабораторні аналізи тощо. Здійснюючи фактичний контроль можна використовувати спеціальні знання таких галузей як товарознавство, будівництво, технології виробництва певної продукції тощо. Методи документального і фактичного контролю можуть використовувати правоохоронні органи як окремо, так і в поєднанні для виявлення ознак економічних злочинів [57, с 55].

Відповідно до ст. 94 КПК України для порушення кримінальної справи потрібні приводи і підстави. Приводи порушення кримінальної справи - це різного роду повідомлення про злочин чи виявлення його ознак органом дізнання, слідчим, прокурором або судом. Але ця інформація має містити достатню кількість ознак злочину - достовірні факти про обставини його вчинення (підстави порушення кримінальної справи). Економічні злочини належать до категорії неявних (прихованих) злочинів, які можуть бути дуже схожими на цивільно-правові, адміністративно-правові чи дисциплінарні правопорушення. Тому для обґрунтованого порушення кримінальної справи потрібні документально встановлені факти про здійснення певних господарських, фінансових операцій, наявність нестач чи надлишків матеріальних цінностей, складання і використання фіктивних документів, що є характерним для економічних злочинів певних різновидів.

Найчастіше підставами для порушення кримінальних справ про економічні злочини є матеріали документальних ревізій і перевірок. Ревізія (лат. revisio - перегляд) - це перевірка бухгалтерських документів і бухгалтерських записів [58, с 430]. Питання, пов'язані з призначенням і проведенням документальної ревізії під час розслідування злочинів досить широко висвітлювалися в криміналістичній літературі минулих років [59; 60; 61; 62; 63; 37; 57]. Вони відображені і в сучасних дослідженнях [64; 65], але ринкові перетворення та оновлення нормативного регулювання економічної і правоохоронної діяльності вимагають подальшого аналізу цієї проблематики.

У ст. 2 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» *ревізія* визначається як метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття нестач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, запобігання фінансовим зловживанням. За наслідками ревізії складається акт. *Перевірка* визначається як обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів. Наслідки перевірки оформлюють довідкою або доповідною запискою [66].

Відповідно ІІ Інструкції про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні у разі виявлення істотних порушень фінансової дисципліни, нестач коштів і матеріальних цінностей, інших зловживань матеріали ревізії (перевірки) передаються

правоохоронним (слідчим) органам. Матеріали, які передаються до слідчих органів, згідно з описом, мають містити:

- лист (в якому має бути викладено коли, ким і за який період проводилась ревізія (перевірка), у чому полягає суть порушень, зловживань, які закони і їх статті порушено, розмір заподіяних збитків, як відображено в бухгалтерському або складському обліку операції, здійснені з порушеннями, прізвища й посади винних осіб);

- акт ревізії (перший примірник);

- оригінали документів або їх копії, які підтверджують факти виявлених зловживань, якщо рішення про вилучення оригіналів документів після закінчення ревізії не прийнято правоохоронними органами;

- пояснення осіб, діяльність яких перевірено, а також інших осіб, які мають значення для перевірки обставин скоєння зловживань;

- інвентаризаційні описи, якими зафіксовано недостачі коштів і матеріальних цінностей;

- акти контрольних обмірів виконаних ремонтних і будівельних робіт, якими встановлено відхилення від актів приймання-передачі їх виконання;

- висновки ревізорів за поясненнями посадових осіб за наявності їх заперечень за актом; опис документів, що додаються до супровідного листа.

При цьому у справах контрольно-ревізійного підрозділу мають бути залишені: другий або третій примірник акта ревізії, копії пояснень посадових осіб перевіреної організації щодо виявлених порушень і зловживань, копії основних документів, які це підтверджують.

Під час складання акта (довідки) ревізії або перевірки має бути додержана об'єктивність, ясність і вичерпність опису виявлених фактів і даних. Не допускаються включення до акта (довідки) ревізії чи перевірки різного роду висновків, пропозицій та не підтверджених документами даних про фінансово-господарську діяльність об'єкта, де проводять ревізію, а також даних із слідчих матеріалів (протоколів допиту) та посилок на свідчення посадових осіб, які вони дали перед слідчими органами. В акті ревізії (перевірки) ревізори не повинні давати правову та/або морально-етичну оцінку дій посадових і матеріально відповідальних осіб об'єкта контролю, кваліфікувати їх наміри або оцінювати дії як «розкрав кошти», «привласнив державне майно», «сфабрикував», «злочинець», «шахрай» та ін. (пункти 4.15-4.17).

Документальна ревізія або перевірка суб'єкта господарювання може бути ініційована правоохоронними органами і відповідно до ст. 14 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» проведена органами державної контрольно-ревізійної служби (ДКРС). Порядок їх проведення регулює Інструкція про організацію проведення ревізій і перевірок органами державної контрольно-ревізійної служби в Україні за зверненнями правоохоронних органів. Найсуттєвішими положеннями цього нормативно-правового акта з точки зору розглядуваної проблематики є такі:

1. Під зверненнями правоохоронних органів розуміються постанови слідчих або прокурорів, а також вимоги, доручення чи прохання керівників органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, підрозділів податкової міліції органів державної податкової служби в Україні та Координаційного комітету з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України (п. 1.1).

2. За зверненнями правоохоронних органів органи ДКРС проводять ревізії (перевірки) на підконтрольних підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, а також у суб'єктах господарювання щодо використання позик та кредитів, гарантованих коштами бюджетів, або цільового використання коштів державних позабюджетних фондів.

Ревізії (перевірки) суб'єктів підприємницької діяльності і організацій, що не належать до складу підконтрольних органам ДКРС щодо дотримання ними законодавства з фінансових питань, проводять органи ДКРС за постановою прокурора, слідчого про проведення ревізії чи перевірки, ухваленою в ході розслідування кримінальної справи, а також за зверненням Координаційного комітету з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України (п. 1.3).

3. Звернення правоохоронних органів, що стосуються проведення ревізій (перевірок) у межах повноважень і компетенції органів ДКРС та оформлені відповідно до вимог зазначеної інструкції, є обов'язковими для виконання в плановому чи позаплановому порядку (п. 2.7). Для проведення термінової (позапланової) ревізії чи перевірки суб'єкта господарювання, підконтрольного органам

ДКРС, обов'язковим є надання правоохоронним органом письмових відомостей про зловживання чи значні фінансові порушення (п. 2.4).

4. Працівник органу ДКРС, який здійснює ревізію (перевірку), виконує службове доручення й підпорядковується безпосередньо керівнику органу ДКРС. Ревізор одноосібно оцінює фінансово-господарські операції - предмет наявності в них невиконання фінансово-правових норм і несе визначену законодавством відповідальність за якість і повноту виконання службового доручення. Ніхто з представників правоохоронних органів не має права втручатися в роботу ревізора (керівника ревізійної групи): зобов'язувати його до здійснення тих чи інших контрольних заходів, впливати на оцінювання ним результатів ревізійних дій, вимагати від нього надання інформації про результати ревізії (перевірки) у спосіб, ідо суперечить вимогам п. 1.5 інструкції.

5. У разі потреби ревізор інформує правоохоронний орган про доцільність проведення контрольних обмірів, контрольних запусків сировини у виробництво, призначення лабораторних аналізів, що потребують спеціальних знань. Проведення зазначених робіт, за неможливості забезпечити їх оперативне виконання силами органу ДКРС, організовує правоохоронний орган - ініціатор ревізії (перевірки). Матеріали роботи залучених спеціалістів подаються в письмовій формі до органу ДКРС, який проводить ревізію (перевірку). Результати контрольних обмірів, контрольних запусків сировини у виробництво, лабораторних аналізів за належно оформленими спеціалістами і підписаними керівництвом об'єкта контролю довідками стисло викладаються в основному акті (пункти 3.7-3.8).

6. Результати проведеної органом ДКРС ревізії (перевірки) викладаються в акті (довідці), оформленій на бланку органу ДКРС, на підставі перевірених оригіналів документів (п. 4.1). Вони передаються в правоохоронні органи в строк не пізніше ніж за 7 робочих днів після її завершення на об'єкті контролю. Передача матеріалів ревізії (перевірки) до правоохоронного органу проводиться офіційно через його канцелярію з обов'язковим зазначенням дати і вхідного номера на другому примірнику супровідного листа органу ДКРС. Передача ревізійних матеріалів безпосередньо посадовим особам правоохоронних органів заборонено, у тому числі й під розписку (пункти 5.1-5.2).

Використання можливостей ревізії для встановлення обставин економічного злочину побудовано на основі існуючої системи захисних функцій контролю. Діяльність контролюючих органів належить до складу реального середовища, у якому вчинено злочин. Тому використання методів контролю в практиці з виявлення і розслідування злочинів засновано саме на охоронному значенні. Реалізуються вони через кваліфіковане проведення відомчих документальних ревізій, за допомогою яких можна встановити:

- стан обліку і звітності на об'єкті, що перевіряється;
- безгосподарність у зберіганні та використанні матеріальних цінностей і коштів;
- порушення законодавства і зловживання, у тому числі порушення фінансової дисципліни;
- недостачі, невраховані надлишки товарно-матеріальних цінностей і коштів, пересортування товарів, переоплати, перевитрати тощо.

Ревізія, проведена з ініціативи правоохоронних органів, має деякі відмінності від планової ревізії. Основним критерієм їхнього розмежування є коло розв'язуваних ними завдань [67, с 104-105]. У разі звичайних документальних ревізій найчастіше підлягає дослідженню вся фінансово-господарська діяльність організації, де проводять ревізію. Головним її завданням є перевірка господарських операцій з точки зору дотримання фінансової дисципліни, правильності постановки бухгалтерського обліку, повноцінності документів тощо. І лише в якості однієї з цілей перед нею ставиться завдання виявлення ознак зловживань. Ревізія ж, проведена з ініціативи правоохоронних органів, є способом збирання інформації про фактичні обставини певної події, яка за припущенням має ознаки злочину. Полягає вона у перевірці обмеженої кількості господарсько-фінансових операцій, які фактично були середовищем (обстановкою) вчинення за припущенням злочинних дій.

Проілюструвати це можна наступним прикладом зі слідчої практики. Західно-Українська страхова компанія (ЗУСК) «Гарант» (м. Чернівці), клієнтами якої було понад 14 тис. громадян України, без видимих причин раптово припинила всі грошові операції за своїми зобов'язаннями і розпочала процедуру банкрутства. У зв'язку з цим до прокуратури із заявами про шахрайство масово (50-100 осіб на день) почали звертатися клієнти компанії. Для вирішення питання про наявність у діях посадових осіб підприємства ознак злочину за зверненням прокуратури було призначено ревізію фінансово-господарської діяльності ЗУСК «Гарант».

Згідно з актом документальної ревізії, яку проведено контрольно-ревізійним управлінням в Чернівецькій області, зловживань з коштами і правопорушень з боку посадових осіб ЗУСК «Гарант»

виявлено не було. Фінансово-господарська діяльність компанії, зокрема приймання і використання грошей клієнтів, здійснювалися без порушень чинного законодавства. На перший погляд підстави для порушення кримінальної справи були відсутні. Але під час ретельного аналізу акта документальної ревізії в слідчому управлінні прокуратури звернули увагу на те, що протягом останніх півтора року страхова компанія придбала 18 квартир, які через деякий час були продані. У процесі дослідчої перевірки обставин придбання та продажу квартир було встановлено, що в порушення чинного законодавства 4 квартири було продано заступником президента ЗУСК «Гарант» К. за ринковими цінами у доларах США. При цьому К. вносив до каси компанії суми оціночної вартості квартир в українських грошових одиницях, які були суттєво меншими від сум, фактично отриманих К. у валюті. Це дало підстави для порушення кримінальної справи і початку досудо-вого розслідування з використанням усіх процесуальних і непроцесу-альних засобів, за допомогою яких вже було виявлено численні епізоди перерахування з банківського рахунку ЗУСК «Гарант» на рахунки інших підприємств під виглядом інвестицій грошових коштів на загальну суму у 240 тис. доларів США. Перевірка зазначених банківських операцій довела, що значні суми перераховувалися на рахунки фіктивних підприємств і фактично привласнювалися посадовими особами страхової компанії у співучасті з керівниками інших комерційних структур [68].

У наведеному прикладі шляхом документальної ревізії, призначеної за зверненням прокуратури, було виявлено формально законні фінансово-господарські операції, але за якими вірогідно могли приховуватися злочинні дії. Перевірка цих операцій підтвердила припущення слідчих - було виявлено ознаки зловживання посадовим становищем, що дало підстави для порушення кримінальної справи і початку повномасштабного розслідування. Таким чином використанням методу документального контролю було виявлено ознаки тяжкого економічного злочину.

Під час проведення ревізій як методу документального контролю можуть використовуватися і методи фактичного контролю за фінансово-господарською діяльністю для виявлення економічних злочинів. Річ у тім, що існують такі господарські факти, які неможливо охопити документацією безпосередньо в момент їх виникнення. Цьому заважають природні умови (випаровування, усушка, утрушування тощо), психофізіологічні властивості людського організму (пересортування однорідної продукції, матеріалів, сировини), несправність вимірювальних приладів, утрата документів, помилки арифметичного чи технічного характеру, що наявні в оформленні документів. Унаслідок цих факторів виникає необхідність у такому прийомі, який забезпечив би виявлення фактичного стану майна і відбивав ураховані документацією зміни в стані господарських фактів, що виключило б розбіжності між даними бухгалтерського обліку і фактичною наявністю цих об'єктів господарювання. Таким прийомом є інвентаризація, що включає перевірку наявності та стану об'єктів господарювання (майна, розрахунків і т. п.) і здійснюється на підставі виявлення, виміру і реєстрації в первинному бухгалтерському документі, що обробляється, інвентаризаційного опису.

Інвентаризація - це перевірка наявності засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів у матеріально відповідальної особи на визначену дату шляхом переобліку, обмірювання, перевішування і потім порівняння фактичних залишків із даними бухгалтерського обліку.

Визначення реального стану об'єкта, порівняння й оцінювання становлять логіку інвентаризації як функції контролю. Які об'єкти не перевіряли б, усі дії спрямовуватимуть на встановлення дійсного стану об'єкта, виявлення відхилень його від заданого положення, оцінку відхилень за критеріями допустимості та законності. Це правильне, об'єктивне розуміння змісту і значення господарських фактів, що є об'єктами інвентаризації.

Метою проведення інвентаризації є здійснення контролю за наявністю і станом об'єктів, а також вірогідністю бухгалтерського обліку і фінансової звітності. Проведення інвентаризації дає змогу підтвердити чи спростувати інформацію тих бухгалтерських документів (первинних і зведених), за якими можна визначити законність, доцільність і необхідність виконаних працівниками підприємства господарських операцій.

Завданнями інвентаризації є:

- 1) забезпечення контролю за наявністю і станом майна, його рухом, використанням матеріальних, фінансових, нематеріальних, природних і енергоресурсів відповідно до затверджених норм, планів тощо;
- 2) виявлення майна, що перебуває поза обліком;
- 3) контроль реального фізичного стану (ступінь зносу) і оцінки основних засобів та інших засобів праці, що враховано на балансі;

4) визначення стану розрахунків, установлення фактичної наявності і підтвердження дебіторської заборгованості;

5) виявлення використаних понад встановлену норму і невикористаних матеріальних цінностей;

6) перевірка дотримання правил і умов збереження майна;

7) виявлення й усунення фактів безгосподарності і безвідповідальності, виявлення резервів матеріальних ресурсів, упровадження засобів для їхнього використання;

8) визначення матеріальних витрат і причин їхнього виникнення;

9) контроль за станом обліку і звітності матеріально відповідальної особи;

10) перевірка дотримання чинних положень про матеріальну відповідальність.

Інвентаризація в ході ревізії має вибірковий характер і може застосовуватися тільки в разі документального виявлення фактів неповного чи оприбуткування неповного списання активів підприємства, а також за наявності визначених сумнівів щодо розмірів зобов'язань, перевірка яких проводиться шляхом зустрічної перевірки.

Необхідність проведення інвентаризації під час ревізії зумовлена тим, що іноді інвентаризацію на підприємствах проводять формально, її результати в обліку відображено неправильно, тобто інвентаризаційні описи складаються, виходячи не з фактичного залишку матеріальних цінностей, а на основі облікових даних. Таким чином, під час ревізії, яку проводять за ініціативою правоохоронного органу, доцільно здійснювати й інвентаризацію.

Аналіз практичної діяльності правоохоронних органів по боротьбі з економічною злочинністю свідчить, що є ситуації, коли ознаки економічних злочинів виявляються в результаті інвентаризації, контрольних обмірів виконаних робіт та застосування інших методів фактичного контролю поза проведенням ревізії, на підставі яких і порушується кримінальна справа [69]. У таких випадках доцільним слід визнати призначення документальної ревізії після порушення кримінальної справи. Отже, можливі дві основні ситуації, коли звертаються до контролюючих органів з вимогою проведення ревізії: 1) ситуація, яка характеризується наявністю інформації про ознаки економічного злочину, отриманої в результаті здійснення оперативно-розшукових заходів діяльності до порушення кримінальної справи; 2) ситуація, яка характеризується необхідністю встановлення обставин економічного злочину з використанням методів контролю під час провадження досудового слідства.

У першій ситуації проведення документальної ревізії або перевірки суб'єкта господарювання за ініціативою правоохоронного органу має за мету виявлення документально підтверджених ознак економічного злочину, які були би підставою для порушення кримінальної справи і початку досудового розслідування.

У другій ситуації кримінальну справу вже порушено, а необхідність проведення ревізії зумовлено встановленням обставин здійснення тих чи інших фінансово-господарських операцій, які мають значення для справи. Для цього ст. 66 КПК України надає право слідчому, прокурору вимагати від керівників підприємств, установ, організацій проведення ревізії після порушення кримінальної справи. Це право слідчого (прокурора) реалізується винесенням постанови про проведення документальної ревізії, яка є тим процесуальним документом, яким зумовлено процесуальні правовідносини між слідчим і посадовою особою, уповноваженою призначати ревізію [57]. За допомогою документальної ревізії слідчий має змогу визначити коло осіб, причетних до злочину, виявити нові документальні джерела інформації. В цьому разі документальна ревізія як форма використання спеціальних знань у розслідуванні економічних злочинів дуже близька до судово-бухгалтерської експертизи. І в теорії, і на практиці ці форми не завжди чітко і ясно розмежовуються. У криміналістичній літературі висловлюються різні погляди на суттєвість і процесуальний характер ревізії, призначеної в ході розслідування у кримінальній справі, наводяться різні аргументи щодо розмежування ревізії і бухгалтерської експертизи.

Аналіз слідчо-судової практики, у тому числі результати опитування слідчих, свідчать, що форми використання спеціальних бухгалтерських знань досить часто плутають. В одних і тих самих ситуаціях одні слідчі призначають ревізію, інші - бухгалтерську експертизу. У результаті бухгалтерська експертиза іноді підміняється ревізією. Слідчий передає ревізорам зібрані ним документи бухгалтерського обліку і доручає встановити факти певних порушень, розмір і період утворення недостачі матеріальних цінностей і грошових коштів та вирішення інших завдань, що належать до компетенції бухгалтерської експертизи. Більше того, іноді ревізорам для обґрунтування своїх висновків передаються матеріали кримінальної справи, зокрема, висновки експертиз інших видів. Нерідко в разі призначення ревізії, особливо повторних, у кримінальній справі виявляють

кілька актів з різними висновками. За наявності у кримінальній справі кількох актів ревізій, які містять суперечності, і відсутності висновків експерта суди повертають справи на додаткове розслідування.

Такий стан свідчить про те, що існуюча практика призначення і проведення ревізій на вимогу слідчого і бухгалтерських експертиз не забезпечує оптимальних умов для швидкого та якісного розслідування економічних злочинів. У літературних джерелах зазначено, що діяльність ревізора та експерта на досудовому слідстві мають схожі риси, оскільки обидва: а) досліджують однорідні господарські операції, відображені в бухгалтерських документах; б) працюють в основному з бухгалтерськими документами і обліковими регістрами; в) використовують у своїй роботі знання з тієї самої галузі бухгалтерського обліку; г) застосовують в основному одні й ті самі прийоми дослідження матеріалів, якими вони володіють як спеціалісти-бухгалтери; д) плани їхньої роботи визначаються сформульованими слідчим питаннями і завданнями; є) підтримують контакт зі слідчим, у провадженні якого перебуває кримінальна справа [62, с 81-90; 63, с. 10].

У кримінальних справах про економічні злочини основні труднощі в розслідуванні зумовлені тим, що ці злочини вчиняються з використанням зовні законних фінансово-господарських операцій, які відображено у звичайних бухгалтерських документах. Здійснені злочинцями операції відрізняються від законних тільки тим, що в документи вносяться дані, які не відповідають дійсності. Тому навіть у разі виявлення неправильного оформлення деяких документів, важко встановити чи є це наслідком помилки чи умисного діяння особи, яка склала цей документ. Таким чином шляхом ревізії можна виявити певні невідповідності чи порушення, наприклад, невиконання вимог щодо оформлення актів на списання матеріальних цінностей, факти недостачі чи надлишки майна та інші подібні обставини. Тобто і ревізія, і бухгалтерська експертиза можуть на основі дослідження документів визначити стан матеріальних цінностей і грошових коштів та їхній рух, але не факти, наприклад, їх привласнення.

І ревізію, і бухгалтерську експертизу призначають у кримінальній справі на підставі даних про те, що на конкретному підприємстві (організації) є документи бухгалтерського обліку, шляхом дослідження яких з використанням спеціальних бухгалтерських знань можна встановити нові факти. Відмінність між названими формами застосування спеціальних бухгалтерських знань, з точки зору автора, полягає в їх процесуальній урегульованості та значенні результатів у доказуванні. Окремі дослідники висловлювали думку про те, що проведення ревізії після порушення кримінальної справи є самостійним способом збирання доказів, тобто слідчою дією [72, с 6-7]. При цьому зазначалося не про проведення ревізії як такої та дії ревізора, а про діяльність слідчого, яка приводить до проведення ревізії і появи у кримінальній справі відповідного документа - джерела доказів. З таким підходом не можна погодитися лише тому, що, як справедливо зазначив П. Пошюнас, слідчий, використовуючи ревізора для збирання доказів, тим самим перекладає на нього свої функції. Вказівка на те, що докази у справі при цьому виявляються в результаті діяльності слідчого, а не проведення ревізії, нічого по суті не змінює, оскільки організаційну діяльність слідчого, з процесуальної точки зору, не можна визнати способом збирання доказів (хоча для успіху розслідування в цілому ця діяльність вельми важлива) [37, с 45-48]. Ревізор не є самостійною процесуальною фігурою, а непроцесуальний характер його діяльності значною мірою впливає на об'єктивність, повноту і якість ревізії (обвинувачений не має можливості заявити відвід ревізору, поставити ревізору додаткові питання тощо).

Про недопустимість заміни бухгалтерської експертизи ревізією зазначено у постанові Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», в якій йдеться, що «акти чи інші документи, в тому числі відомчі, де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань (наприклад, про причини аварії, вартість ремонту, розмір нестачі матеріальних цінностей), не можуть розглядатися як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони одержані на запит суду, органу дізнання, слідчого або адвоката» (п. 18).

Отже, ревізія не може бути визнана процесуальною дією, а ревізор самостійною процесуальною фігурою. Непроцесуальний характер діяльності ревізора не забезпечує об'єктивності, повноти і якості ревізії (обвинувачений не має можливості поставити додаткові запитання ревізору, заявити йому відвід тощо).

Викладене дає підстави для таких принципово важливих висновків:

- документальна ревізія як непроцесуальна форма використання спеціальних бухгалтерських знань може бути використана в діяльності правоохоронних органів як засіб документального

встановлення ознак економічних злочинів, тобто документальних матеріалів, які є підставами для порушення кримінальної справи;

- документальна ревізія може призначатися слідчим (прокурором) у кримінальній справі, яка перебуває у його провадження, тільки в тому разі, коли справа була порушена не за матеріалами ревізії, а даними, отриманими в результаті застосування таких методів фактичного контролю за фінансово-господарською діяльністю як інвентаризація, контрольні обміри виконаних робіт та інших;

- матеріали ревізії набувають значення доказів тільки після їх перевірки процесуальними засобами, зокрема шляхом призначення судово-бухгалтерської експертизи.

Статусу процесуальної фігури ревізор може набувати, коли він виступає у кримінальній справі як свідок і може повідомити про факти, які стали йому відомі в результаті застосування спеціальних бухгалтерських знань під час виконання своєї службової ревізійної діяльності.

Слід зазначити, що непроцесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських та інших знань відображено у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України, розробленого робочою групою Кабінету Міністрів і прийнятого за основу Верховною Радою України. У цьому проекті передбачено окрему стадію кримінального процесу «Попередня перевірка і вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин» (гл. 23), в якій передбачено доручення на проведення ревізій, інвентаризацій, відомчих перевірок і відомчих експертиз як засобів перевірки первинної інформації про злочин (статті 177, 188-189). Але викликає заперечення положення про те, що «дані, встановлені при провадженні дослідних пізнавальних дій, в разі заведення кримінальної справи використовуються як докази у справі». На погляд автора, відомості, отримані у такий спосіб можуть мати значення доказів у кримінальній справі тільки після їх перевірки шляхом проведення слідчих (процесуальних) дій. Адже, як зазначено у наведених статтях проекту, порядок і строки провадження ревізій та інвентаризацій встановлюються відомчими нормативними актами, тобто вони фактично проводяться поза межами кримінального процесу і не є процесуальними діями. А це має принципове значення з наведених вище причин.

4.1. Консультації спеціаліста-бухгалтера та їх значення.

Поряд з документальною ревізією поширеною на практиці непроцесуальною формою використання спеціальних бухгалтерських знань є консультації фахівця, які він надає працівникам правоохоронних органів. Консультація - це надання спеціальної інформації, порад, які мають значення для прийняття тактичних або процесуальних рішень.

Оскільки під час розслідування економічних злочинів дослідженню підлягають найрізноманітніші фінансово-господарські операції, без такої допомоги прийняття правильних рішень з боку оперативних працівників і слідчих просто неможливе [73, с 10]. Таке використання спеціальних знань можливе як до порушення кримінальної справи, так і після прийняття цього процесуального рішення. Основною особливістю цієї форми є те, що вона не базується на якихось дослідженнях - для цього використовують уже накопичені фахівцем знання і досвід.

Консультативна допомога надається в усній або письмовій формі. Письмова консультація може надаватися як фізичними, так і юридичними особами (експертними закладами, профільними науково-дослідними інститутами, вищими навчальними закладами та іншими установами) за письмовим поданням органу дізнання або слідчого. За своєю суттю консультація є думкою фахівця, яка має тільки орієнтує значення в кримінальній справі. Навіть якщо консультацію викладено письмово, то її не можна розглядати як документ - джерело доказів, оскільки вона не містить процесуальних гарантій достовірності викладених відомостей. Консультація, як зазначалося, може бути тільки підставою для прийняття тих чи інших тактичних або процесуальних рішень. Проте відповідальність за це рішення повністю несе та посадова особа, яка прийняла його.

Аналіз накопиченого досвіду, використання консультаційної допомоги правоохоронним органом з боку фахівців-бухгалтерів дає змогу виділити два її різновиди залежно від стадії надання такої допомоги: консультації фахівця-бухгалтера в стадії порушення кримінальної справи і консультації фахівця-бухгалтера під час провадження досудового слідства.

Консультацію фахівця-бухгалтера в стадії порушення кримінальної справи використовує працівник правоохоронного органу, зокрема слідчий, для усвідомлення окремих положень матеріалів ревізій та інших методів контролю за фінансово-господарською діяльністю, які містять підстави для порушення кримінальної справи про економічний злочин. Особливу складність для слідчого створюють численні документи, які можуть містити ознаки того чи іншого економічного злочину [74, с 88; 75, с. 32-35; 76, с. 71-84]. Таку консультацію слідчий може отримати як у ревізора, так і в іншого фахівця-бухгалтера. При цьому консультація може полягати в:

- повідомленні про прийоми і методи, використані під час проведення документальної ревізії (перевірки), роз'ясненні їх сутності;
- роз'ясненні сутності облікової політики, яка сформована на об'єкті перевірки, і відповідальності за неї конкретних посадових осіб;
- роз'ясненні окремих обставин, які виявлено в процесі проведення ревізії;
- повідомленні про те, в яких документах відображено (чи мало бути) ті чи інші фінансово-господарські операції і де ці документи перебувають чи можуть перебувати;
- повідомленні про умови проведення ревізії, поведінку окремих посадових та матеріально відповідальних осіб та інші обставини.

Крім роз'яснення окремих положень наданих матеріалів консультація фахівця-бухгалтера має на меті й одержання додаткової орієнтуєчої інформації про:

- 1) загальні правила ведення бухгалтерського обліку, банківських операцій, їх комп'ютерного забезпечення та вимоги відповідних відомчих нормативних актів;
- 2) порядок ведення бухгалтерського обліку та інших операцій на даному підприємстві (організації);
- 3) функціональні обов'язки посадових осіб і службовців даної комерційної структури;
- 4) недоліки в організації діяльності підприємства, що сприяють розкраданню, вчиненню інших економічних злочинів.

Одержані у такий спосіб відомості від фахівця зазвичай не мають доказової сили. Однак вони допомагають слідчому не тільки оцінити первинний матеріал про злочин, з точки зору його достатності для порушення кримінальної справи, а й прийняти обґрунтовані процесуальні та організаційні рішення щодо проведення слідчих дій.

Консультації фахівця-бухгалтера під час провадження досудового слідства використовує слідчий, зокрема, при підготовці ним призначення ревізії у кримінальній справі. Необхідність консультації зумовлено тим, що слідчий не завжди має можливість правильно визначити завдання

документальної ревізії. Якщо слідчий не має у своєму розпорядженні матеріалів, що вказують на конкретний спосіб здійснення злочину, не обізнаний зі специфікою виробничої і фінансово-господарської діяльності підприємства чи організації, не знає документацію, що відображає рух матеріальних цінностей і грошових коштів, то без допомоги фахівця йому не обійтися. Допомога з боку фахівця-бухгалтера дає можливість, з одного боку, чітко і конкретно сформулювати завдання, що вже саме по собі зумовлює певну методику перевірки ревізором, з іншого боку, у ряді випадків, указати спосіб перевірки.

Завдання ревізору має бути чітким, що виключає можливість його невірної тлумачення. Аналіз матеріалів практики переконує, що найбільш поширеними недоліками при постановці завдань ревізору є такі.

По-перше, у результативній частині постанови про організацію ревізії в ряді випадків містяться неконкретні вимоги зробити «усебічну документальну ревізію» чи «глибоку документальну ревізію».

По-друге, у вимозі сформульовано завдання, але вони не конкретні, не націлюють ревізора на дослідження руху визначених товарно-матеріальних цінностей чи коштів, тим більше - на застосування конкретних методів ревізії.

По-третє, за наявності у вимозі конкретних, чітких завдань немає вказівки щодо профілю спеціалізації ревізора, що має виконати ці завдання. Відсутність такої вказівки утруднює чи унеможлиблює перевірку компетенції ревізора.

По-четверте, завдання неповністю охоплює коло обставин, що підлягають з'ясуванню шляхом ревізії. Надалі цей пробіл заповнюється постановкою додаткових завдань перед ревізором, але це може несприятливо відбитися на термінах розслідування.

По-п'яте, завдання необгрунтовано розширюється за рахунок розширення кола посадових осіб чи періодів перевірки.

По-шосте, перед ревізором не ставлять завдання про виявлення обставин, що сприяють здійсненню злочинів.

Ці недоліки обмежують можливості ревізії в разі використання її в кримінальному процесі як засобу доказування в економічних злочинах, а тому потребують попередньої консультації. Крім того, слід зазначити, що завдання має містити вказівку щодо строку надання акта ревізії. Причому, вимога про термін надання акта ревізії має бути конкретно і визначеною. У цьому зв'язку не відповідає цим вимогам формулювання «ревізію закінчити не пізніше... (дата)». Правильніше вказувати, що «акт ревізії має бути представлений слідчому... (дата)». Вказівка на термін надання акта ревізії визначається значною мірою інтуїтивно з урахуванням обставин справи й обсягу майбутньої ревізії.

Якщо обсяг майбутньої ревізії значний і терміни проведення такої ревізії можуть створити загрозу для затягування термінів розслідування, слідчий свідомо, при формулюванні постанови, вимагає необхідну кількість ревізорів, щоб уникнути цього. У визначенні термінів проведення ревізії може бути використана консультація фахівця.

Консультаційну форму використання допомоги спеціаліста застосовують і під час підготовки та проведення процесуальних дій слідчого, зокрема, вилучення документів, допитів, призначення експертиз тощо.

ТЕМА 5. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ.

5.1. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій.

5.2. Підготовка, призначення і проведення судово-бухгалтерської експертизи.

5.3. Оцінювання висновку судово-бухгалтерської експертизи та використання його як доказу.

5.1. Участь спеціаліста-бухгалтера у проведенні окремих слідчих дій.

Відповідно до кримінально-процесуального принципу безпосередності слідчий зобов'язаний особисто встановлювати і досліджувати фактичні дані, що мають значення для справи. Кримінальні справи про економічні злочини порушують зазвичай на підставі матеріалів документальних ревізій чи перевірок. Здебільшого такі матеріали складаються з актів ревізії та доданих до них бухгалтерських документів, пояснень матеріально відповідальних та посадових осіб, де відображено

ті чи інші сторони господарської діяльності підприємства, рух матеріальних цінностей і грошових коштів. Але первинні документи, в яких відображено незаконні господарські операції, досить рідко подають до слідчих органів [77]. Між тим саме ці документи, які є підставами для здійснення записів у бухгалтерському обліку чи актах ревізій і перевірок, виступають важливими доказами у таких справах. Тому закономірним є те, що слідчий, отримавши матеріали ревізії, не може обмежуватися тільки ними, а зобов'язаний вивчити первинні документи, на підставі яких ревізор зробив висновок, що міститься в акті. Після вивчення матеріалів ревізії слідчий повинен провести огляд і вилучення первинних та інших необхідних документів, щоб уникнути їх заміни, фальсифікації чи знищення.

Для кваліфікованого огляду і вилучення документів потрібні знання не тільки основ бухгалтерського обліку і звітності, а й ознайомлення з постановкою обліку і звітності на тому конкретному підприємстві чи організації, де ці дії проведено. Так, уже з перших кроків розслідування виникає нагальна потреба у залученні слідчим спеціаліста-бухгалтера до участі у проведенні слідчих дій. Ця можливість передбачена ст. 128-1 КПК «Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій». Потрібно зазначити, що допомога фахівців, які залучаються до проведення слідчих дій, полягає не тільки в наданні порад, роз'яснень, а й у здійсненні певних дій з боку спеціалістів у сприянні досягненню мети слідчої дії. Тобто кримінально-процесуальний закон передбачає використання в необхідних випадках не тільки спеціальних знань, а й спеціальних навичок [78].

Вивчення кримінальних справ, за якими проводилися бухгалтерські експертизи, свідчить, що слідчі, на жаль, далеко не завжди вдаються до допомоги спеціалістів-бухгалтерів у проведенні слідчих дій, що негативно позначається на результатах слідства, приводячи до неповного вилучення первинних документів з усіма наслідками, що впливають на результати справи. Деякі слідчі, прагнучи уникнути подібних ситуацій, у початковій стадії розслідування вилучають усі бухгалтерські документи того підприємства (організації), де вчинено економічний злочин. Однак вилучення усіх без розбору бухгалтерських документів є порушенням кримінально-процесуального закону, який передбачає вилучення лише тих документів, що мають значення для справи. Крім того, вилучення всіх бухгалтерських документів за певний період створює суттєві труднощі в подальшій роботі підприємства (організації).

Незважаючи на розходження у функціях, виконуваних спеціалістом у слідчих діях, їх поєднує загальний принцип: фахівець зобов'язаний, використовуючи свої спеціальні знання і навички, надати слідчому і судові допомогу. Особливо велике значення має участь фахівців бухгалтерського обліку в розслідуванні справ про економічні злочини. Для того щоб допомога спеціаліста-бухгалтера була ефективною, у кожному разі до нього варто довести, для участі в яких слідчих діях він запрошується. Доцільно перед початком слідчої дії ознайомити його із тією частиною плану слідчої дії, що стосується роботи з документами. Це необхідно для того, щоб запрошений фахівець-бухгалтер міг орієнтуватися в обставинах справи і ефективніше допомогти слідчому своїми спеціальними знаннями.

Фахівець-бухгалтер може надати слідчому допомогу як до, так і під час проведення слідчих дій. Розслідуючи справи про економічні злочини слідчому перед тим, як приступити до проведення виїмки або огляду первинних документів, найчастіше доцільно попередньо проконсультуватися з фахівцем-бухгалтером. Таким шляхом він правильніше усвідомить, які документи варто вилучити, на які господарські операції звернути увагу. Ознакою недостатнього використання таких консультацій є відсутність у проаналізованій експертній практиці випадків повного вилучення документів, необхідних для проведення бухгалтерської експертизи до моменту її призначення. Як правило, багато документів вилучалися з ініціативи експертів уже в ході проведення експертизи. Проте бухгалтерську експертизу призначають не у кожній справі. Консультація фахівця щодо порядку ведення бухгалтерського обліку і звітності в тій або іншій системі взагалі ще не означає реалізацію слідчим отриманих знань у слідчих діях, здійснюваних на конкретних підприємствах, у яких бухгалтерський облік має свою специфіку. І саме під час проведення слідчих дій бажана участь фахівця-бухгалтера. Особливо велику допомогу може надати фахівець-бухгалтер у разі притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб - головних бухгалтерів підприємств чи організацій. Під час огляду і виїмки документів такі особи легко можуть приховати від слідчого бухгалтерські й інші документи, що мають значення для справи. У разі участі у цих слідчих діях фахівця-бухгалтера зробити це їм буде набагато складніше.

Можна назвати багато обставин, які мають значення для справи (взаємозв'язок конкретних господарських операцій даної організації з іншими організаціями, у зв'язку з чим виникає необхідність проведення зустрічних перевірок і т. п.) і на які фахівець-бухгалтер може звернути

увагу слідчого лише при безпосередній участі у слідчих діях. При цьому спеціаліст часто повідомляє слідчому нові, мало або зовсім невідомі йому відомості, які суттєво впливають на планування подальшого ходу розслідування. Слідча й експертна практика свідчить, що під час розслідування справ про економічні злочини велике значення має своєчасне і якісне проведення обшуку в підозрюваних і обвинувачуваних осіб. Матеріально відповідальні та посадові особи нерідко ведуть неофіційні записи взаєморозрахунків. Зіставлення подібних записів із порівнювальними відомостями, актами інвентаризацій, зведеними звітами й іншими бухгалтерськими документами може допомогти слідчому точніше встановити розміри матеріального збитку, а іноді і правильно розмежувати матеріальну відповідальність окремих осіб. Зазвичай матеріально відповідальні і посадові особи намагаються знищити такі неофіційні записи. Фахівець-бухгалтер, що бере участь у проведенні огляду, обшуку або виїмки, здатний надати слідчому роз'яснення про те, які офіційні і чорнові («робочі») документи можуть містити важливі відомості для даної справи.

Велика роль фахівців у їхній участі під час допитів свідків і обвинувачуваних осіб. Фахівець, що бере участь у допиті, може: а) дати консультацію слідчому при підготовці до допиту; б) безпосередньо брати участь у допиті; в) допомогти підготувати документи, що передбачається направити разом з окремою вимогою про допит іншому слідчому [85, с 159-164]. Зазначені консультації, звичайно, не є процесуальними, хоча можуть широко застосовуватися.

Що стосується допомоги спеціаліста-бухгалтера у підготовці слідчого до допиту у кримінальній справі про економічний злочин, то вона може стосуватися такого:

- 1) вивчення законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність суб'єктів підприємництва та окремі його види;
- 2) ознайомлення з профілем діяльності підприємства, яке очолює або в якому працює підозрюваний, його організаційною структурою шляхом вивчення установчих документів, статуту тощо;
- 3) ознайомлення з функціональними обов'язками підозрюваного;
- 4) у складанні плану допиту з фіксацією питань до підозрюваного та доказів, нормативних актів, іншої інформації, що можуть бути використані під час проведення допиту.

Окремої уваги заслуговує питання про допомогу фахівця в ході самого допиту. Свідок, обвинувачуваний та інші особи можуть (притому навіть ненавмисно) умовчати про відомі їм дані, що належать до бухгалтерського обліку і звітності, наприклад, про те, у яких документах відбито той або інший факт. А іноді вони можуть ввести слідчого в оману. Бухгалтер, який бере участь у допиті, відразу консультиє слідчого з усіх виникаючих питань бухгалтерського обліку, сприяючи тим самим одержанню повних показань від певної особи в ході допиту. Завдяки цьому виключено необхідність повторного допиту. У розслідуванні кримінальних справ про економічні злочини участь фахівця-бухгалтера може відіграти велику роль під час допитів обвинувачуваних осіб, свідків-бухгалтерів або інших облікових працівників, а також матеріально відповідальних осіб. Ці особи, як правило, знають положення й інструкції про ведення бухгалтерського обліку й у разі зацікавленості можуть легко ввести в оману слідчого, пославшись, наприклад, на різного роду нормативно-правові акти, що вже піддавалися зміні або взагалі втратили чинність. Це досить характерний прийом протидії слідчому під час допиту, розрахований на необізнаність його у нормативно-правовому регулюванні того чи іншого виду підприємницької діяльності. Наприклад, це може бути посилення на форс-мажорні обставини. Така аргументація обвинуваченого часто зумовлена прагненням уникнути відповідальності, наприклад, щодо привласнення коштів, одержаних у результаті укладення певної угоди з іншими підприємцями або громадянами-вкладниками. Виникненням форс-мажорних обставин може пояснюватись неспроможність виконання умов угоди - здійснення певних дій з боку обвинуваченого підприємця (поставки товару, за який вже одержано гроші на умовах попередньої оплати) або виконання фінансових зобов'язань (повернення грошових вкладів і процентів за ними). Таким чином, обвинувачений може намагатися звести вчинений ним злочин до невиконання цивільно-правових зобов'язань, тобто перевести кримінальну справу в площину цивільно-правових відносин. При цьому обвинувачуваний відверто може розраховувати на необізнаність слідчого у законодавчому регулюванні ситуацій, пов'язаних з виникненням форс-мажору.

У протоколах допитів обвинувачуваних і свідків у справах про економічні злочини нерідко відсутні дані, що мають важливе значення. Заповненню їх у процесі допиту багато в чому сприяла б участь фахівця-бухгалтера.

Для підвищення ефективності допиту доцільно надавати фахівцеві право ставити з дозволу

слідчого свідкам, обвинувачуваним й іншим особам питання, з'ясування яких пов'язано зі спеціальними бухгалтерськими знаннями. При цьому слідчий (як і головуючий суду) може відвести питання фахівця, що не має відношення до справи або спеціальних знань. Необхідно, однак, підкреслити, що одноособовим керівником слідчої дії (допиту, очної ставки) у цих випадках залишається слідчий, фахівець же може бути тільки його консультантом, помічником, але не більше того, діючи відповідно до плану допиту, наміченим слідчим, і підкоряючись його керівництву.

Фахівець-бухгалтер, що бере участь у слідчих діях, може надати допомогу слідчому в таких формах: 1) консультація слідчого у загальних питаннях ведення бухгалтерського обліку; 2) надання пояснень із приводу обставин, що з'ясовуються в ході слідчої дії, якщо такі обставини належать до сфери його спеціальних бухгалтерських пізнань; 3) надання слідчому технічної допомоги, пов'язаної з виявленням, закріпленням і вилученням документів.

Консультація фахівця-бухгалтера може включати роз'яснення слідчому порядку ведення обліку матеріальних цінностей в організації, де було вчинено економічний злочин. Крім того він може роз'яснити права й обов'язки відповідальних осіб з обліку матеріальних цінностей, прав і обов'язків працівників бухгалтерії, що здійснюють облік і контроль матеріальних цінностей.

З приводу обставин, що з'ясовуються в ході слідчої дії, фахівець-бухгалтер може повідомити, за допомогою якого методу аналізу облікових даних можна перевірити, чи була певна господарська операція в дійсності, які господарські операції взаємозалежні (у межах однієї або кількох організацій) і які взаємозалежні документи складаються при їхньому здійсненні. Він може надати допомогу в їхньому зіставленні, звернути увагу слідчого на необхідність провести огляд певних документів для з'ясування змісту цікавлячої слідчого господарської операції, недоліки і порушення правил обліку при оформленні господарських операцій первинними документами, у зведених документах обліку й облікових регістрів. Фахівець може пояснити слідчому на основі оглянутих документів вірогідний спосіб вчинення злочину, указати, який обсяг документів може знадобитися для проведення бухгалтерської експертизи, якщо слідчий має намір її призначити.

Технічна допомога фахівця може полягати у такому:

- в участі при доборі й групуванні документів для подальшого їхнього вилучення і залучення до справи;
- у необхідних підрахунках і розрахунках кількості та вартості товарів, продукції і т. п.;
- у сприянні правильному опису документів, що оглядаються, або документів бухгалтерського обліку, що вилучаються, (вказівка точної назви, значення їхніх реквізитів тощо).

Під час проведення слідчих дій можуть виникнути й інші питання, що належать до сфери бухгалтерського обліку.

Вивчення практики свідчить, що довідкова інформація у сфері бухгалтерського обліку може стосуватися, насамперед, установлених положень і правил. Як приклад можна навести питання, які найчастіше ставлять перед експертами-бухгалтерами:

- хто зобов'язаний заповнювати прибуткові, видаткові ордери і хто несе відповідальність за вписані в них суми;
- коли повинен ставити підпис головний бухгалтер при депонуванні заробітної плати;
- чи може головний бухгалтер списати у витрату без згоди керівника підприємства суми, що підлягають стягненню з певних осіб;
- чи можна здійснювати приймання-передачу матеріальних цінностей за видатковими ордерами, а не за інвентаризаційними відомостями;
- чи є офіційним документом квитанція комерційного банку;
- хто за чинними положеннями бухгалтерського обліку зобов'язаний складати звіти руху матеріальних цінностей і кому вони мають бути надані для звіряння і затвердження;
- чи мають складатися відповідні відомості при річному звіті і чи зобов'язаний головний бухгалтер у разі розбіжності зазначених у них даних виявити недоліки;
- хто зобов'язаний складати звіти щодо руху товарів, підписувати їх, перевіряти і затверджувати?

Без залучення фахівця-бухгалтера подібні питання іноді слідчий з'ясовує із зайвою витратою часу шляхом багаторазових допитів працівників організацій, у яких вчинено злочин, або працівників вищих організацій. Очевидно, що такі питання доцільніше з'ясовувати шляхом одержання довідки фахівця або його допиту.

Якщо конкретні обставини кримінальної справи не можна з'ясувати без самостійного застосування фахівцями спеціальних знань, у такому разі вони вимагають спеціального дослідження. Характер необхідного дослідження (інструментальний, логічний або інший) при цьому не має значення, коли у результаті подібного дослідження фахівець дійде висновку про факт,

що має доказове значення для справи.

Довідкова діяльність узагалі і фахівця-бухгалтера допомагає слідчому правильно вирішити питання, що виникають у ході розслідування кримінальної справи, точно оцінити розслідувані ним явища. Для повідомлення слідчому необхідної інформації довідкового характеру фахівцеві немає необхідності проводити які-небудь дослідження. Саме тому такі відомості і є довідковими. У разі, коли слідчому треба отримати дані довідкового характеру зі сфери бухгалтерського обліку, він може вимагати від фахівця-бухгалтера відповідну довідку або допитати його. Коли ж у кримінальній справі потрібно за допомогою використання спеціальних знань установити конкретні факти, що вимагають дослідження, то незалежно від характеру цих досліджень вони є експертизою.

5.2. Підготовка, призначення і проведення судово-бухгалтерської експертизи.

5.2.1. Поняття судово-бухгалтерської експертизи та її значення у розслідуванні економічних злочинів.

Будь-яка експертиза є процедурою дослідження і вирішення фахівцями певних галузей знань (експертами, від лат. *expertus* - досвідчений) питань, що потребують спеціальних знань у науці, техніці, економіці тощо. Судово-бухгалтерська експертиза на підставі розроблених у теорії судової експертизи загальних положень визначається як спеціальне дослідження діяльності суб'єкта господарювання, здійснюване експертом бухгалтером на вимогу слідчого, прокурора чи суду для встановлення фактів, які мають значення для справи [87, с 7; 88, с. 6-8].

Сутність судово-бухгалтерської експертизи визначається насамперед її предметом. Питання про предмет судово-бухгалтерської експертизи має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Предмет судово-бухгалтерської експертизи визначався переліком завдань судово-бухгалтерської експертизи і кола питань, що належать до компетенції експерта-бухгалтера.

Наприклад, типовою є ситуація, коли в результаті інвентаризації однієї з оптових організацій торгівлі ні нестач, ні надлишків виявлено не було. Однак була наявна інформація про те, що в цій організації, де всі операції задокументовано, відбувається привласнення майна з боку посадових осіб. За таких обставин у разі порушення кримінальної справи у слідчого може виникнути необхідність дослідження обліку оптового товарообігу в даній організації, що вимагає застосування спеціальних знань. У результаті експертного дослідження може бути встановлено інші, нові дані, про нестачу чи надлишки товарно-матеріальних цінностей.

Таким чином, предмет бухгалтерської експертизи (завдання експерта) - це встановлення або обґрунтування фактичних даних, на підставі яких у визначеному законом порядку органи дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність осіб, які вчинили це діяння, й інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Існують єдині погляди на те, що експертизі не можуть підлягати питання матеріального і процесуального права. Вирішення юридичних питань є виключним правом судово-слідчих органів. Однак немає єдиної думки у визначенні характеру конкретних питань, юридичні вони чи ні. Причому, як правило, за критерій беруть юридичну кваліфікацію. Перед судовим експертом не можуть бути поставлені питання, що стосуються юридичної кваліфікації тих або інших дій, тому що їхнє вирішення явно не належить до компетенції експерта. Отже, до компетенції експерта-бухгалтера не належить, наприклад, питання про те, чи є нестача товарно-матеріальних цінностей наслідком привласнення, розтрат, зловживання посадовим становищем, крадіжки або злочинної недбалості.

Питання про встановлення кола осіб, що є відповідальними за заподіяний організації або підприємству матеріальний збиток у конкретній кримінальній справі, є правовим, оскільки для цивільно-правової відповідальності, як правило, необхідна сукупність трьох умов: 1) протиправність діяння конкретної особи (осіб); 2) причинний зв'язок між протиправністю діяння і збитком; 3) винність конкретної особи (осіб). Питання про матеріальну відповідальність також є правовим, у тому разі якщо підсудний виправданий за відсутністю складу злочину і суд залишає цивільний позов без розгляду або коли між працівником і наймачем наявний особливий письмовий договір про прийняття на себе працівником повної або підвищеної майнової відповідальності за нестачу цінностей, переданих під відповідальність працівника для збереження або для інших цілей.

Експерт-бухгалтер, досліджуючи операції, наприклад, товарного роздрібного підприємства у первинних документах: рахунках, платіжних вимогах, документах про здачу виторгу, актах на списання товарів і тари, а також узагальнюючих документах - товарних звітах матеріально відповідальних осіб, може встановити фактичні дані про прийняття і витрату товарно-матеріальних цінностей за відповідний період часу, а також про їхній залишок на визначену дату й у такий спосіб одержати дані про книжковий (бухгалтерський) залишок. Після звірення даних про такий залишок з даними про фактичну наявність товарів експерт-бухгалтер може на певну дату встановити результати інвентаризації на даному підприємстві й у разі виявлення даних про нестачу визначити розмір заподіяного матеріального збитку. Експерт-бухгалтер у такий спосіб може встановлювати і досліджувати фактичні дані про те, у підзвіт яких осіб мали бути віднесені відповідні товарно-матеріальні цінності. Крім того, у тих ланках підприємства, організації, де ведеться кількісний облік, експерт-бухгалтер може також установити дані про те, у підзвіті яких осіб перебували цінності, що згодом виявилися в нестачі. Однак питання про те, хто є відповідальним за заподіяний

матеріальний збиток, вирішується, як правило, відповідно до чинних договорів про матеріальну відповідальність із урахуванням інших обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі, у тому числі винності обвинувачуваного у вчиненні злочину. У цьому разі для вирішення питання про відповідальність за наявності вищезазначених даних спеціальних знань у сфері теорії і практики бухгалтерського обліку не потрібно. Якщо йдеться про еventуальну матеріальну відповідальність осіб, що не несуть матеріальної відповідальності у конкретній кримінальній справі, то це тим більше не належить до компетенції експерта-бухгалтера. За загальним правилом, цивільно-правову відповідальність за збиток, заподіяний злочинцем, несе особа, винна у злочині.

Таким чином викладене дає змогу визначити судово-бухгалтерську експертизу як спеціальне дослідження експертом-бухгалтером господарських операцій суб'єкта господарювання, відображених у документах бухгалтерського обліку і звітності, інших документах для встановлення опосередкованим шляхом фактів, що мають юридичне значення.

5.2.2. Підготовка та призначення судово-бухгалтерської експертизи.

У кримінальних справах про економічні злочини у кожному випадку необхідно точно встановити, які господарські операції застосовували для підготовки, здійснення і приховування того або іншого суспільно небезпечного діяння. Оскільки використовувані в злочинних цілях господарські операції найчастіше відбиваються у бухгалтерських документах, слідчому доводиться стикатися з питаннями бухгалтерського обліку і звітності, для з'ясування яких і призначено бухгалтерську експертизу.

Так, якщо йдеться про заволодіння чужим майном, необхідно установити не тільки, що саме викрадено (найменування, кількість), а й у який спосіб вчинено даний злочин. Одночасно з'ясовуються умови й обставини, що сприяли злочину. Залежно від характеру здійснених господарських операцій необхідно також установити, чи немає сукупності кількох економічних злочинів, дати їм правильну кримінально-правову кваліфікацію, визначити винних осіб. Для вирішення цих завдань, безсумнівно, важливим є призначення судово-бухгалтерської експертизи, яка відрізняється від характеру операцій, які досліджуються [98].

Підготовка і призначення судово-бухгалтерської експертизи є досить відповідальною та складною процедурою в діяльності слідчого, у якій можна виділити кілька складових: вибір часу призначення експертизи; підготовка матеріалів, необхідних для проведення експертизи; винесення постанови про призначення експертизи.

Вибір часу призначення експертизи. Кримінально-процесуальний кодекс України не визнає обов'язковим проведення судово-бухгалтерських експертиз. Однак це не означає, що питання про призначення бухгалтерської експертизи вирішується тільки на розсуд слідчого і суду. Якщо назріла об'єктивна необхідність у бухгалтерській експертизі, відхилення від її проведення необхідно кваліфікувати як збирання свідомо неповної системи доказів. Відсутність вказівки в законі на обов'язковість її проведення означає лише відсутність ситуацій, що роблять судово-бухгалтерську експертизу необхідною у кожній конкретній справі. Надане законом слідчому, прокуророві та суду право призначати експертизу має ними обов'язково використовуватися у разі настання певних фактичних умов.

У літературних джерелах наведено різні думки з приводу підстав, що роблять необхідним призначення бухгалтерської експертизи. Питання про підстави призначення бухгалтерської експертизи як і всякої іншої експертизи, вирішується виходячи, насамперед, з вимог процесуального закону. Іншими словами, відповідно до ст. 75 КПК України експертиза має призначатися в тих випадках, коли при розгляді розслідуваної справи в суді необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Саме тому, які б підстави не називалися, вони завжди полягатимуть у певних обставинах, інформацією про що має слідчий і для дослідження яких потрібні спеціальні знання у сфері бухгалтерського обліку і звітності.

У разі розгляду питання про підстави призначення бухгалтерської експертизи нерідко змішують поняття «підстави» і «приводи». Проте процесуальний закон розрізняє їх. У ст. 94 КПК України зазначено, що приводами до порушення кримінальної справи є: 1) заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян; 2) повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з речовими доказами; 3) явка з повинною; 4) повідомлення, опубліковані в пресі; 5) безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину. Підставами ж до порушення справи є не саме

повідомлення, а його зміст, що вказує на ознаки злочину. Аналогічним чином доцільно вирішувати і питання про приводи і підстави до призначення експертизи. Тому навряд чи можна віднести до підстав для призначення бухгалтерської експертизи клопотання обвинувачуваного або навіть його заперечення щодо акта ревізії. Це лише привід, а підставою в цих випадках буде зміст заявленого обвинувачуваним клопотання або заперечення.

Обставини, зазначені в клопотанні обвинувачуваного про призначення бухгалтерської експертизи й у його запереченнях щодо акта ревізії, слідчий може підтвердити або спростувати за допомогою таких слідчих дій, як огляд документів, опитування свідків, не вдаючись до бухгалтерської експертизи. Більше того, клопотання і заперечення обвинувачуваного іноді бувають безпідставними, з відсутніми даними, що дає підстави для призначення бухгалтерської експертизи. У таких випадках слідчий виносить постанову про відмовлення у клопотанні обвинувачуваного про призначення експертизи (ч. 2 ст. 129 КПК України).

Водночас клопотання про призначення експертизи може заявити не тільки обвинувачуваний, а й його захисник, цивільний позивач та інші учасники процесу як на досудовому слідстві, так і в судовому розгляді. Приводом для постановки і вирішення слідчим питання про призначення бухгалтерської експертизи є показання обвинувачуваного, свідків, заяви громадян і організацій. Вирішення питання завжди залежить від змісту показань, заяв, тобто від підстави, а не приводу.

Називаючи лише загальні підстави для призначення експертизи, закон, проте, зазначає на два їхні істотних елементи: 1) необхідність установлення конкретних обставин, що підлягають доказуванню; 2) потреба в спеціальних знаннях для встановлення таких обставин справи (ст. 75 КПК України).

На практиці нерідко виникає питання про допустимість заміни експертизи іншими способами доказування, наприклад, оглядом документів, допитом свідків. Слідчі іноді посилаються на доцільність такої заміни. У літературних джерелах також висловлювалася думка про те, що експертиза призначається лише в тих випадках, коли не можливо з'ясувати потрібні обставини шляхом проведення інших слідчих дій [99, с 42].

Навряд чи можна погодитися з цією точкою зору. Якщо виниклі питання вимагають спеціальних знань, що застосовують у формі експертизи, уникнути її неможливо. Стверджуючи це, автор зовсім не виключає можливості використання інших форм застосування спеціальних знань. Більше того, за необхідності використання спеціальних знань, слідчий повинен спочатку поставити перед собою питання: чи не можна скористатися довідковою діяльністю фахівця-бухгалтера або його участю в таких слідчих діях, як огляд документів, допит обвинувачуваних, свідків. Лише переконавшись, що з'ясування питань, що його цікавлять, таким шляхом не матиме доказового значення, слідчий призначає бухгалтерську експертизу. Це, у свою чергу, пов'язано зі з'ясуванням досить істотної обставини: чи належать до компетенції бухгалтерської експертизи питання, що виникли в ході розслідування, і вимагають, на думку слідчого, спеціальних знань у сфері бухгалтерського обліку і звітності. На жаль, на практиці ще наявні випадки, коли бухгалтерську експертизу призначають для вирішення питань, що не вимагають спеціальних знань.

Як уже відзначалося, кримінальні справи про економічні злочини найчастіше порушуються за матеріалами ревізій, в актах яких є дані про факт, розмір, період, місце здійснення певних господарських операцій, які містять ознаки того або іншого злочину (порушення вимог нормативно-правових актів, наявність нестачі або надлишків тощо). На підставі матеріалів ревізії і даних, отриманих під час проведення первісних слідчих дій, слідчий може висунути такі версії: 1) висновок ревізора про наявність, наприклад нестачі, є результатом помилок у підрахунках із подібних причин, а фактично нестачі немає; 2) нестача наявна, але викликана обставинами, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності (наприклад, перевищенням через певні причини норм природних втрат); 3) нестача утворилася внаслідок халатного ставлення до служби матеріально відповідальної особи або зловживання службовим становищем з її боку або з боку інших посадових осіб; 4) відсутнє майно або грошові кошти викрадено, але розкрадання вчинене без участі матеріально відповідальної особи; 5) розкрадання майна вчинене матеріально відповідальною особою або за його участі; 6) існує одночасно кілька із зазначених вище обставин. Аналогічні версії слідчий висуває й у тих випадках, коли кримінальна справа порушена за матеріалами інвентаризації.

Досліджуючи висунуті версії слідчий має ретельно вивчити і перевірити матеріали ревізії. Якщо такі обставини, пов'язані зі спеціальними бухгалтерськими знаннями, уже вірогідно виявлено ревізією, проведеною до порушення справи, потреби в експертизі немає. На жаль, вивчення матеріалів кримінальних справ про економічні злочини свідчить про недоброякісне, а іноді навіть про упереджене проведення ревізій. Слідчий у таких випадках призначає повторну документальну

ревізію або бухгалтерську експертизу. Практику призначення повторних ревізій замість бухгалтерських експертиз можна пояснити і тим, що в літературних джерелах і методичних посібниках у разі якщо ревізію проведено недоброякісно, неповно або поверхово, рекомендовано призначати повторну ревізію [57, с. 64-65; 100, с. 195; 101, с. 114].

Кримінальні справи про економічні злочини іноді порушуються і за матеріалами інвентаризації, у яких містяться дані про кількість і суму нестачі (надлишків) товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів. У цих матеріалах найчастіше відсутні дані про точний розмір матеріальної шкоди, механізм утворення і способи приховування нестачі (надлишків) та інші обставини, що підлягають доказуванню. У таких випадках у початковій стадії розслідування слідчий не має у своєму розпорядженні даних, виявлених на основі дослідження фахівцем-бухгалтером документів бухгалтерського обліку, і в зв'язку з цим виникає питання про обґрунтованість порушення кримінальної справи. Проте якщо кримінальну справу було порушено, то для встановлення вищезгаданих обставин злочину доцільно призначати не ревізію, а судово-бухгалтерську експертизу, підготувавши для цього відповідні матеріали.

Правильне планування розслідування, побудова версій і їхня перевірка за справами про економічні злочини вимагають від слідчого чіткого уявлення про умови роботи тієї організації, де виявлено ознаки економічного злочину. Слідчий повинен вивчити: характер роботи, структуру цієї організації, права й обов'язки працівників, регламентовані положенням, інструкціями, наказами; порядок надходження і видачі матеріальних цінностей. До його обов'язку належить і встановлення осіб, які розпоряджалися цими цінностями і які несуть матеріальну відповідальність за них, порядок обліку, звітності і контролю матеріальних цінностей під час здійснення господарських операцій.

Для цього слідчий уже на початку розслідування проводить огляд і вилучення документів, допитує матеріально відповідальних осіб, працівників бухгалтерії, членів інвентаризаційної комісії. На підставі даних, що є у порушеній справі, а також отриманих у ході первісних слідчих дій, слідчий систематизує матеріал за фактами злочинної діяльності, щодо осіб, яких підозрюють як співучасників злочину, і висуває версії про способи його здійснення. Перевірка версій здійснюється різними способами доказування, у тому числі за допомогою бухгалтерської експертизи.

Визнання можливості призначення бухгалтерської експертизи тільки після проведення ревізії означало б, що експерт-бухгалтер свій висновок обов'язково засновує на даних, установлених ревізією. Водночас матеріали ревізії мають для експерта-бухгалтера лише допоміжне значення, оскільки незалежно від того, чи проводилася ревізія у справі, він досліджує документи бухгалтерського обліку, а не їхнє відображення в акті ревізії.

Бухгалтерську експертизу варто призначати в усіх випадках, коли необхідно встановити факти й обставини, що вимагають спеціального дослідження експертом-бухгалтером господарських операцій, відображених у бухгалтерському обліку. Іншими словами, бухгалтерська експертиза може бути призначена не тільки тоді, коли справа порушена за матеріалами ревізії або в справі проведено ревізію, а й якщо кримінальну справу порушено за матеріалами інвентаризації або з інших причин. Отже, встановлення факту, розміру, періоду і місця виникнення нестачі (надлишків) у бухгалтерському обліку належать до компетенції саме судово-бухгалтерської експертизи.

Таким чином, немає підстав стверджувати, що призначення бухгалтерської експертизи можливо тільки для дослідження даних, виявлених ревізором, оскільки експерт-бухгалтер має змогу досліджувати зміст документів так само, як і ревізор. У результаті дослідження документів і оцінювання даних, що в них містяться, експерт-бухгалтер може встановити і нові фактичні дані, що не були відомі слідчому до проведення експертизи.

Отже, бухгалтерську експертизу мають призначати за таких умов:

- наявність питань у процесі розслідування того чи іншого економічного злочину, що потребують спеціальних знань у сфері бухгалтерського обліку і звітності;
- наявність питань, що мають значення для всебічного, повного й об'єктивного встановлення обставин розслідуваної кримінальної справи;
- наявні питання не можна вирішити за допомогою фахівця-бухгалтера, який залучається до дачі консультацій або участі у проведенні певних слідчих дій;
- обставина, що підлягає встановленню, належить до компетенції експерта-бухгалтера.

Водночас необхідно переконатися у тому, що досліджувані обставини можуть бути встановлені тільки за допомогою експертизи, тобто шляхом експертного дослідження й оцінювання господарських операцій, відображених у документах бухгалтерського обліку. Дотримання цих умов дасть змогу правильно визначити підстави для призначення бухгалтерської експертизи у кожній конкретній справі.

Установивши наявність підстав для призначення бухгалтерської експертизи, слідчий повинен правильно визначити час її призначення. Вибір моменту призначення бухгалтерської експертизи має особливе тактичне значення у розслідуванні економічних злочинів. Від цього залежить не тільки своєчасність розслідування справи, а й часто повнота і всебічність встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

У ст. 75 КПК України зазначено час призначення експертизи тільки в загальному виді - коли у слідчого і суду виникли питання, для вирішення яких потрібні спеціальні знання. Щодо моменту призначення криміналістичних, судово-медичних й інших експертиз у літературних джерелах висловлено одностайну думку про необхідність здійснювати це у найкоротший термін, бажано на самому початку розслідування. На практиці слідчі зазвичай так і вчинюють. Щодо моменту призначення бухгалтерської експертизи у літературних джерелах подібна одностайність відсутня. Деякі автори навіть висловлюють думку про те, що для призначення судово-бухгалтерської експертизи фактор часу, як правило, не має великого значення - її варто призначати тільки тоді, коли цілком зібрано матеріал, необхідний для проведення експертизи. Це пов'язано з тим, що об'єкт дослідження бухгалтерської експертизи не є «швидкопсувним», складається з безлічі документів, знайти і зібрати які слідчому не завжди вдається відразу. На думку цих авторів, передчасне проведення бухгалтерської експертизи здатне призвести до негативних наслідків, наприклад, обвинувачуваний може пред'явити у суді нові матеріали, що експертом не були досліджені [71, с 163].

Проаналізовані матеріали кримінальних справ про економічні злочини повною мірою виправдовують практику призначення експертизи на початковій стадії розслідування. Так, з 116 вивчених кримінальних справ, за якими проводили бухгалтерські експертизи, 5 призначалися в термін до 2 тижнів після порушення справи, 11 - до 1 місяця, 8 - до 2 місяців, 18 - до 3 місяців, 13 - до 4 місяців, 12 - до 5 місяців, 8 - до 6 місяців і 41 — після 6 місяців. Негативним наслідком такої практики є затягування термінів досудового слідства, особливо у разі складних експертних досліджень.

Необхідність призначення бухгалтерської експертизи на початковому етапі слідства найчастіше виникає в таких випадках:

- кримінальна справа порушена за матеріалами інвентаризації, і в розпорядженні слідчого немає даних про період, механізм утворення або способи приховання нестачі (надлишків) товарно-матеріальних цінностей, коштів;
- кримінальна справа порушена внаслідок виявлення ознак економічного злочину безпосередньо органом дізнання або слідства, і слідчий не має у своєму розпорядженні необхідних даних про господарські операції та відображення їх у бухгалтерському обліку;
- проведенням первісних слідчих дій встановлено, що матеріали ревізії, на підставі яких порушено справу, є недоброякісними.

Необхідність призначення бухгалтерської експертизи, звичайно, виникає й в інші моменти розслідування, зокрема, на наступному етапі розслідування:

- коли з'ясовуються нові обставини, що вимагають для їх дослідження спеціальних бухгалтерських знань;
- коли після проведення різних слідчих дій у слідчого виникають окремі питання, для вирішення яких необхідні пізнання у сфері обліку і звітності;
- коли після ознайомлення обвинувачуваного, його захисника з матеріалами справи вони заявляють обґрунтоване клопотання про призначення бухгалтерської експертизи або пред'являють документи, для дослідження яких необхідно призначити бухгалтерську експертизу.

Наведений перелік випадків, що визначають вибір часу призначення бухгалтерської експертизи, безумовно, не є вичерпним. Визначаючи цей момент варто зважати також на необхідність проведення слідчих дій після одержання акта експертизи. Зокрема, слідчий повинен тактично правильно пред'явити акт експертизи обвинувачуваному, а також ураховувати, що після задоволення цього права обвинуваченого може знадобитися проведення інших слідчих дій.

Підготовка матеріалів, необхідних для проведення експертизи. Правильна підготовка матеріалів для проведення судово-бухгалтерської експертизи означає збирання їх з належними повнотою і якістю. Для наукового обґрунтування висновку необхідно, щоб до експерта надійшли придатні та потрібні для дослідження матеріали. Причому повнота матеріалів не має бути самоціллю, тому що дослідження документів, які не стосуються справи, невиправдано подовжує терміни експертизи і легко може призвести до перевищення компетенції експерта.

Надання матеріалів для проведення експертизи в розпорядження експерта або експертної установи покладено на слідчого (ст. 196 КПК України). Однак закон не деталізує цього питання,

обмежуючи лише вказівкою загального характеру. На практиці нерідко виникають питання з цього приводу, насамперед, пов'язані з обсягом тих матеріалів, які необхідно зібрати і надати в розпорядження експерта.

Вивчення експертної та слідчої практики свідчить, що слідчі часто призначають судово-бухгалтерську експертизу раніше, ніж зібрано необхідний матеріал. А без цього експерт не може вирішити поставлені перед ним питання. Деякі слідчі до призначення експертизи не вилучають документів, представляють їх експертів в організації, де вчинено злочин, вимагають від експертів самостійного збирання документів. Унаслідок експерти-бухгалтери не завжди можуть відразу приступити до проведення експертизи і змушені неодноразово вимагати надання додаткових документів.

Підготовка матеріалів для бухгалтерської експертизи має свої особливості. Насамперед, як правило, необхідно зібрати велику кількість документів, а тому не виключено і певні упущення. Бухгалтерський облік на підприємствах і в організаціях різних форм власності та різних видів господарської (підприємницької) діяльності має свої особливості, у зв'язку з чим навіть однакові господарські операції по-різному відображено у документах бухгалтерського обліку. Знати цю специфіку видів обліку слідчий не в змозі, тому і визначити обсяг матеріалів для бухгалтерської експертизи йому набагато складніше. Проте правильна організація розслідування, знання слідчим основних положень бухгалтерського обліку і бухгалтерської експертизи забезпечать правильну підготовку матеріалів, необхідних для дослідження експертом-бухгалтером.

При підготовці матеріалів слідчому необхідно виходити з того, що предметом бухгалтерської експертизи є господарські операції, відображені в бухгалтерському обліку. Для збирання необхідних матеріалів щодо проведення експертизи він повинен мати уявлення про «технологічну схему» як відповідних господарських операцій, так і відображення цих операцій у документах бухгалтерського обліку. З огляду на це і мають вилучатися і вивчатися документи, у яких відображені ті або інші етапи господарських операцій.

Успішна підготовка матеріалів для експертизи можлива лише в тому разі, якщо слідчий ознайомлений із класифікацією документів обліку, що використовують як об'єкт дослідження. Однак наведена в економічній літературі класифікація документів обліку призначена, насамперед, для тих, хто веде бухгалтерський облік, і не зовсім придатна для підготовки матеріалів експертизи.

Основну роль у проведенні бухгалтерської експертизи відіграють усе-таки документи бухгалтерського обліку. У бухгалтерському обліку використовують й обробляють документи, що містять детальний опис здійснених господарських операцій. Дані про ці операції фіксують в обліку узагальнено й у специфічній формі на кореспондуючих рахунках.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних з привласненням, розтратою або заволодінням майном шляхом зловживання службовим становищем (основний злочин - ст. 191 КК України).

1. Питання, пов'язані з дослідженням нестач, надлишків товарно-матеріальних цінностей:

1.1. Щодо виробничих запасів (сировина та основні матеріали, паливо, тара, запасні частини): а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

1.2. Щодо готової продукції, товарів і тари: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

1.3. Щодо основних засобів, малоцінних предметів та предметів, що швидко зношуються: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

2. Питання, пов'язані з дослідженням касових операцій (нестачі, лишки, вчасне та правильне відображення в обліку): а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

3. Питання, пов'язані з дослідженням правильності нарахувань та виплати заробітної плати: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних із шахрайствами у кредитно-банківській сфері (основні злочини - статті 190, 222 КК України).

1. Питання, пов'язані з дослідженням операцій на банківських рахунках:

1.1. У власників поточних рахунків: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

1.2. У банках, які здійснюють розрахунково-касове обслуговування власників поточних рахунків: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних з ухилянням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (основний злочин - ст. 212 КК України).

1. Питання, пов'язані з дослідженням заниження доходів, несплати податків та інших обов'язкових платежів: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних зі зловживаннями під час приватизації майна чи в разі його оренди (основні злочини — ч. 2 статей 191, 364, 368 КК України).

1. Питання, пов'язані з оцінюванням вартості майна під час проведення приватизації і виходу зі складу засновників: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

2. Питання, пов'язані з орендою: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних зі зловживаннями бюджетними коштами (основні злочини -ч. 2 статей 191, 210, 211 КК України).

1. Питання, пов'язані з надходження бюджетних коштів: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

2. Питання, пов'язані з використанням бюджетних коштів та виданням нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку: а) первинні документи; б) облікові реєстри; в) звітні документи; г) окремі матеріали кримінальної справи.

Такий порядок викладення рекомендацій (переліку типових матеріалів для проведення судово-бухгалтерської експертизи) є більш цілеспрямованим і прийнятним для практичних працівників правоохоронних органів і судів.

Внесення постанови про призначення експертизи. Зібравши документи, що підлягають дослідженню, слідчий виносить постанову про призначення експертизи. Відповідно до ст. 196 КПК України в постанові про призначення експертизи має бути зазначено: підставу для призначення експертизи, посаду і прізвище експерта (або найменування установи), якому доручається проведення експертизи, питання, щодо яких потрібно дати висновок, і матеріали, надані в розпорядження експерта.

Оскільки закон зобов'язує зазначити в постанові підстави для призначення експертизи, є необхідність опису в цьому документі встановлених у справі фактів. Торкаючись цього питання, окремі автори рекомендують викладати не тільки фактичні дані, а й припущення (версії) слідчого, для перевірки яких призначають експертизу [37, с 98]. Після опису фабули слідчий повинен сформулювати висновок про необхідність проведення бухгалтерської експертизи.

Вивчення практики призначення бухгалтерських експертиз свідчить, що слідчі часто взагалі не формулюють свої висновки про відомі їм обставини справи або роблять це вкрай неточно. Типовими є формулювання загального характеру: «Беручи до уваги, що для встановлення ряду важливих обставин потрібне проведення бухгалтерської експертизи...» і т. п.

Неповний опис у постанові фабули справи, відсутність у ньому правильно сформульованих висновків утруднює експертові не тільки розуміння суттєвості завдання, а й прояв ініціативи при дослідженні питань, поставлених слідчим. Більше того, у подібних випадках обвинувачуваному не завжди ясно, для чого призначено експертизу, тому він позбавляється можливості належним чином використовувати право постановки додаткових питань і надання додаткових документів.

З наведеного випливає, що в постанові про призначення експертизи необхідно коротко описати фабулу, викласти версію, для перевірки якої призначено експертизу, і на цій основі дійти висновку про необхідність призначення бухгалтерської експертизи. Виклад у постанові зазначених даних важливо і тому, що вони допомагають самому слідчому чітко сформулювати питання експертові, а останньому правильно усвідомити сутність предмета дослідження.

Ефективне використання можливостей експертизи для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у справі, багато в чому залежить від правильності постановки питань перед експертом. Зміст питань, що підлягають вирішенню експертом, визначає не тільки характер експертизи й обсяг дослідження, а й значною мірою і якість експертизи. Вивчення слідчої й експертної практики свідчить, що слідчі ще часто неточно формулюють питання експертам-бухгалтерам, що спричинює неправильне розуміння суттєвості завдання. У цих випадках

формулювання питань уточнюється за допомогою експертів-бухгалтерів і слідчий змушений виносити нову постанову про призначення бухгалтерської експертизи. Так, слідчі виносили повторні постанови про призначення експертизи приблизно в 25% вивчених справ. У результаті порушується вимога КГК і створюється небезпека порушення прав обвинувачуваного, оскільки вторинна постанова про призначення експертизи досить часто не пред'являється йому для ознайомлення. Обвинувачуваний ознайомлюється з питаннями, дослідженими експертом, тільки після пред'явленні йому висновку бухгалтерської експертизи. Крім цього, експерт-бухгалтер не може відразу приступити до цілеспрямованого дослідження, оскільки він не одержав вичерпних відомостей ні про його характер, ні про обсяг, ні про питання, які цікавлять слідчого. Більше того, іноді експерти марно втрачають час на вивчення матеріалів, що згодом виявляються непотрібними для дачі висновку.

Проведене автором дослідження дає підставу для узагальненої характеристики тих недоліків, що найчастіше наявні у формулюваннях питань до експертів-бухгалтерів.

1. Загальне формулювання, що не дає змоги зрозуміти меж завдання. За даними вибіркового дослідження, приблизно 15% таких питань містяться в постановках слідчих про призначення судово-бухгалтерської експертизи (усього вивчено 166 постанов). До них належать, наприклад, такі: «Яка нестача матеріальних цінностей і коштів?», «Чи відповідають дійсності результати документальної ревізії?». У постановці питань у такій формі експертів-бухгалтерів не ясно, що йому необхідно досліджувати: рух яких матеріальних цінностей, у якої матеріально відповідальної особи, за який період, які порушення бухгалтерського обліку цікавлять слідчого тощо.

2. Питання надмірно складні з використанням термінології, не прийнятої у сфері бухгалтерського обліку. Наприклад, в одній із кримінальних справ про розкрадання майна у продовольчому магазині слідчий у постанові про призначення судово-бухгалтерської експертизи сформулювала питання у такий спосіб: «Виходячи з виявлених і вилучених документів, визначити обґрунтованість висновків ревізора, який взяв до уваги, що у кожному ящику містилося по 8 кг бананів, зайва кількість бананів і ананасів, завезених до магазину № 1». В іншій кримінальній справі в постанові про призначення експертизи питання сформульоване в такий спосіб: «У якому стані перебував бухгалтерський облік на нафтобазі за період роботи В. на посаді техника з обліку фондів?».

3. При постановці питань експертам-бухгалтерам слідчі не завжди дотримуються логічної послідовності. Спочатку вони нерідко ставлять питання про правильність ведення бухгалтерського обліку, про осіб, матеріально-відповідальних за нестачу (надлишки), а питання про наявність нестачі (надлишків) ставлять наприкінці постанови.

Наявні й інші недоліки в постановці питань експертам-бухгалтерам. Наприклад, призначаючи кілька бухгалтерських експертиз в одній справі, деякі слідчі неправильно називають їх додатковими, тому що на вирішення експертів ставляться нові питання, які попередніми експертизами не досліджувалися.

До питань, що формулює особа, яка призначає судово-бухгалтерську експертизу, пред'являється ряд обов'язкових вимог:

- мають належати до бухгалтерського обліку, бути істотними для справи і впливати з його матеріалів;

- дозволені лише на основі матеріалів справи, пред'явлених експертів слідчим;

- не можуть бути дозволені іншим шляхом, крім висновку експерта-бухгалтера;

- не ставлять за обов'язок експертів розв'язувати юридичні питання;

- мають бути конкретними, що спонукають експерта дати конкретний висновок;

- мають бути розташованими в логічній послідовності, викладатися ясно, чітко, що виключало б їхнє різне тлумачення.

Правильна постановка питань можлива лише за умови поінформованості слідчого про підстави для призначення бухгалтерської експертизи і розв'язуваних нею питань. Вирішення цього завдання залежить від обставин конкретної справи, специфіки ведення бухгалтерського обліку в тій організації, де виявлено ознаки економічного злочину. Тому до винесення постанови слідчому завжди корисно проконсультуватися з фахівцем-бухгалтером.

У зв'язку з цим великого значення набуває розробка зразкових (орієнтовних) формулювань питань для бухгалтерської експертизи у розслідуванні визначених класифікаційних груп економічних злочинів.

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних з привласненням, розтратою або заволодінням майном шляхом зловживання службовим становищем (основний злочин - ст. 191 КК України):

1. Чи підтверджено документально нестачу товарно-матеріальних цінностей на складі чи грошових коштів на суму (зазначають суму, назву організації) за період роботи (зазначають період) матеріально-відповідальної особи роботи (зазначено прізвище, ім'я, по батькові),! кількісні та вартісні показники?

2. У який період утворилася нестача товарно-матеріальних цінностей чи грошових коштів на суму (зазначають суму) і хто відповідав за їх зберігання у цей період?

3. Чи підтверджено документально висновки ревізії (зазначають реквізити акта ревізії) у частині, що стосується завищення обсягу і вартості виконаних робіт? Чи підтверджено при цьому необгрунтоване списання матеріалів?

4. У якій сумі обчислюється розмір матеріальної шкоди, завданої (зазначають кому) у зв'язку з нестачею, яку встановлено інвентаризацією (акт інвентаризаційної комісії, зазначають дату)?

5. Які порушення вимог нормативних актів, що регулюють ведення бухгалтерського обліку і контролю, спричинили матеріальні збитки (нестача, необгрунтоване списання матеріалів сировини та готової продукції) і хто зобов'язаний був забезпечити додержання цих вимог?

6. Чи обгрунтовано виплачено заробітну плату (зазначають кому і за який період) за дану роботу? Якщо необгрунтовано, то в якій сумі?

7. Чи обгрунтовано відшкодовано (зазначають кому і за який період) витрати на відрядження (зазначають у якій сумі)?

8. Які порушення вимог нормативних актів, що регулюють ведення бухгалтерського обліку і контролю, спричинили необгрунтоване нарахування і виплату заробітної плати, премій, відшкодування витрат на відрядження і хто зобов'язаний був забезпечити додержання цих вимог?

Розслідуванні комплексів злочинів, пов'язаних із шахрайствами у кредитно-банківській сфері (основні злочини - статті 190, 222 КК України):

1. У якій сумі обчислюється розмір матеріальної шкоди (зазначають кому) від необгрунтованої видачі кредитів (зазначають кому і в якій сумі)?

2. Чи правильним є документальне оформлення операцій (зазначають яким банком) з надання кредитів, з повноти і нарахування, сплати відсотків за користування кредитами (якому позичальнику)?

3. Які порушення обліку та контролю могли сприяти заподіяння матеріальної шкоди внаслідок необгрунтованої видачі кредитів?

4. Які вимоги нормативних актів, що регулюють порядок видачі, погашення кредитів, їх обліку та контролю не дотримувалися? Хто із посадових осіб зобов'язаний був забезпечити виконання встановлених вимог?

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних з ухилянням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (основний злочин - ст. 212 КК України):

1. Чи підтверджено документально зазначені в акті податкової адміністрації (вказують реквізити акта) заниження доходів об'єкта оподаткування (вказують організацію) за період (вказують який) і дона-Рахування сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету (вказують які)?

2. Які вимоги нормативних актів, що регулюють ведення бухгалтерського обліку і контролю, спричинили несплату податків та обов'язкових платежів унаслідок заниження доходів об'єктів оподаткування і хто зобов'язаний був забезпечити додержання цих вимог?

Розслідування комплексів злочинів, пов'язаних зі зловживаннями під час приватизації майна чи в разі його оренди (основні злочини -ч. 2 статей 191, 364, 368 КК України):

1. Чи підтверджено документально розмір внеску до статутного фонду (зазначають організацію), який підлягає поверненню учаснику, який вибуває зі складу засновників (зазначають прізвище, ім'я, по батькові) та на яку суму?

2. Яка частка майна (зазначають організацію) пропорційна частці статутного фонду, що підлягає виплаті учасникові (зазначають прізвище, ім'я, по батькові) у разі його виходу з засновників?

3. Який розмір збитків унаслідок необгрунтованого заниження (несплати) орендної плати (зазначають організацію) за період (зазначають період) і в якій сумі?

4. Чи підтверджено документально донарахування орендодавцю (зазначають організацію) за актом документальної перевірки ДПА податку з прибутку на суму (зазначають суму) несплаченої орендарем (зазначають суб'єкт підприємницької діяльності) орендної плати?

5. Які порушення вимог нормативних актів, що регулюють ведення бухгалтерського обліку і контролю, заподіяли матеріальні збитки внаслідок завищення/заниження орендної плати і хто зобов'язаний був забезпечити додержання цих вимог?

Розслідуванні комплексів злочинів, пов'язаних зі зловживаннями бюджетними коштами (основні злочини - ч. 2 статей 191, 210, 211 КК\ України):

1. Чи підтверджено документально отримання установою (вказують назву) певної суми за певний період бюджетних (у тому числі її позабюджетних) коштів?

2. Чи підтверджено документально використання (перерахування) І бюджетних коштів у певній сумі на фінансування певної статті класифікації видатків (зазначають якої саме)?

3. Чи підтверджено документально здійснення певних господарських операцій, профінансованих за рахунок бюджетних коштів?

4. Які вимоги нормативних актів, що регулюють ведення бухгалтерського обліку і контролю використання бюджетних коштів, були порушені і хто зобов'язаний був забезпечити додержання цих вимог?

Наведений перелік запитань експерту-бухгалтеру, звичайно, не б вичерпним, але він може бути певним орієнтиром у разі призначення судово-бухгалтерської експертизи у розслідуванні економічних злочинів.

5.2.3. Проведення судово-бухгалтерської експертизи та оформлення її результатів.

Процедура проведення судово-бухгалтерської експертизи передбачає усвідомлення експертом предмета дослідження і вибір відповідних методів. Метод - це спосіб дослідження, що характеризується сукупністю прийомів і засобів, що визначають шлях наукового пізнання і встановлення істини. З цього погляду, методом судово-бухгалтерської експертизи є сукупність загальнонаукових і власних методичних прийомів, що застосовує експерт-бухгалтер під час дослідження документів та інших наданих йому матеріалів. Експерт-бухгалтер застосовує три методи: порівняння, документальної перевірки і моделювання, які містять способи і прийоми дослідження.

До методу порівняння належать такі найважливіші способи, як-от: контрольне звірення, зустрічна перевірка, відновлення кількісно-сумового обліку [103]. Кожний з цих способів містить велику кількість прийомів, що з розвитком теорії і практики судово-бухгалтерської експертизи безупинно збільшується.

Експерти-бухгалтери поряд з методом порівняння широко використовують метод документальної перевірки і за допомогою цих двох методів визначають причину наявних відхилень у веденні обліку: неправильне, необгрунтоване відображення операції або недбалість під час оформлення документів.

Метод документальної перевірки містить три способи перевірки документів: за формою, арифметичну і нормативну.

Розрахунково-аналітичні прийоми містять: економічний аналіз, статистичні розрахунки й економіко-математичні методи.

Власні науково-методичні прийоми судово-бухгалтерської експертизи - це специфічні прийоми експертного дослідження, розроблені на основі досягнень економічних і юридичних наук, досвіду слідчої, контрольної-ревізійної і судово-експертної практики. До них належать розрахунково-аналітичні, документальні, а також прийоми узагальнення і реалізації результатів експертиз.

Загальнонаукові прийоми, що застосовують під час проведення судово-бухгалтерської експертизи, містять аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, абстрагування і конкретизацію, системний і функціонально-вартісний аналізи.

Економічний аналіз можна визначити як вивчення системи показників, що характеризують господарську діяльність підприємств і організацій, що передують прийняттю раціональних управлінських рішень.

Використання методів економічного аналізу в ході експертного дослідження є ефективними засобами для виявлення окремих невідповідностей, що виявляються в ході господарювання, відображено в обліковій інформації. Економічний аналіз широко застосовують у юридичній і слідчій практиці для виявлення й оцінювання причин, що впливають на відхилення від нормального перебігу виробничих процесів [138, с 16].

Як відомо, виробнича діяльність будь-якого підприємства може бути детально описана багатьма економічними показниками, що тісно пов'язані між собою. Цей взаємозв'язок має чітку причинно-наслідкову основу, досить добре вивчений і реально зумовлений впливом окремих економічних і виробничих процесів один на одного. Під час вчинення економічних правопорушень цей взаємозв'язок і зумовленість показників порушуються, що спричинює невідповідність загальних показників.

Інформацію, що використовують для аналізу господарської діяльності, можна поділити на три великі групи:

- 1) дані контролюючих, статистичних і фінансово-кредитних органів про роботу підприємства; висновки і пропозиції вищих організацій за підсумками роботи за визначений звітний період; повідомлення у засобах масової інформації;
- 2) дані самого підприємства: планові документи, інформативна, проектно-кошторисна, технологічна документація, дані оперативного, бухгалтерського і статистичного обліку, звітність;
- 3) додаткові дані: протоколи зборів засновників і акціонерів; інформація, отримана від працівників підприємства; відомості, отримані в ході оперативно-розшукових заходів тощо.

Під час аналізу економічних показників можна виявити ознаки порушень планової, фінансової, кошторисної і бюджетної дисципліни, факти нерационального, неощадливого і нецільового використання коштів та інші відхилення. Усе це відображено в так званих економічних невідповідностях.

Найвідомішим прийомом економічного аналізу є порівняння. Зазвичай порівнюють фактичні

звітні показники з плановими, звітними за попередні періоди, аналогічними звітними показниками інших дочірніх підприємств.

Важливою умовою об'єктивності економічного аналізу є попереднє групування даних за якісно однорідними ознаками: місце виникнення, час здійснення, певні матеріально відповідальні особи, підрозділи підприємства з приблизно однаковою технічною оснащеністю тощо.

Документальні прийоми судово-бухгалтерської експертизи містять такі способи контролю наданих матеріалів:

- формальна й арифметична перевірки документів;
- нормативно-правове оцінювання відбитих у документах господарських операцій;
- логічний контроль об'єктивної можливості виконання документально оформлених господарських операцій;
- суцільне і несуцільне (у т. ч. вибіркове) спостереження;
- зустрічна перевірка документів або записів в облікових регістрах шляхом порівняння їх з однойменними або взаємозалежними даними підприємств і організацій, з якими підприємство, що перевіряється, має господарські зв'язки;
- спосіб зворотного рахунка, заснований на попередньому експертному оцінюванні матеріальних витрат, для подальшого визначення (зворотним рахунком) величини необґрунтованих списань сировини і матеріалів на проведення певних видів продукції;
- оцінювання законності й обґрунтованості господарських операцій за даними кореспондуючих рахунків бухгалтерського обліку і т. п. [104, с 127].

Ці прийоми є єдиними як у разі проведення ревізій, так і в ході бухгалтерської експертизи. Конкретні ж процедури дослідження бухгалтерських документів залежать від способів використання облікових Даних для порушень законодавства і маскування зловживань. При цьому порушення законодавства відображено в облікових документах у трьох формах:

- суперечності (невідповідності) у змісті окремого документа;
- суперечності у змісті кількох взаємозалежних документів;
- порушення чинного порядку відображення господарських операцій.

Прийоми дослідження окремого облікового документа сприяють виявленню порушень у тих випадках, коли в результаті незаконних дій виникають суперечності у змісті документа або між окремими його реквізитами. До цієї групи процедур належать: *перевірка документа за формою, арифметична перевірка і нормативно-правова перевірка*.

Під час формальної перевірки документів, насамперед, установлюють наявність у документах усіх передбачених реквізитів. Виявляючи документи, де відсутні окремі реквізити (підпису, дати тощо), експерт повинний ретельно перевірити ці документи, а за наявності підчищень або сумнівних виправлень передати їх слідчому для вирішення питання про призначення криміналістичної експертизи. Експерт-бухгалтер повинен також порівняти реквізити сумнівного документа з аналогічними в інших документах (наприклад, підписів, виконаних від імені тієї самої особи в різних документах). При цьому перевіряють не зміст операцій, а тільки зовнішню форму окремих документів.

За допомогою арифметичної перевірки встановлюють правильність підсумкових показників, підрахованих як у горизонтальних рядках документа (наприклад, правильність суми виписаного рахунка-фактури шляхом множення ціни одного виробу на кількість продукції, що відпускається), так і у вертикальних графах (наприклад, правильність підрахунку розрахунково-платіжної відомості по графах «Усього нараховано» або «До видачі на руки»).

Під час перевірки проведених операцій *на відповідність чинному законодавству і нормативно-правовим актам* виявляють правильно оформлені документи, що є незаконними за своїм змістом. Тобто, у разі нормативно-правової перевірки первинних документів установлюють: чи дотримується в організації, що перевіряється, п. 2.16 Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, відповідно до якого заборонено приймати до виконання первинні документи на операції, що суперечать законодавчим і нормативним актам, установленому порядку приймання, збереження і використання коштів, товарно-матеріальних цінностей та іншого майна, що порушують договірну і фінансову дисципліну, заподіюють шкоду державі, власникам, іншим юридичним і фізичним особам.

Після проведення документальної перевірки експерт-бухгалтер може дійти висновку про доброякісність або недоброякісність бухгалтерських документів. Недоброякісний документ характеризується такими ознаками:

- 1) неправильність оформлення документа:

- відсутність частини реквізитів у документі;
- взаємна невідповідність окремих реквізитів у документі, недооформлення документа;
- відсутність необхідних додатків до документа;
- необгрунтовані і необумовлені виправлення.

2) неправильність зведень, що містяться в документі, і підрахунків:

- неправильне зазначення цін, розцінок і показників;
- виправлені розрахунки і підсумки;
- неправильні перенесення.

3) неправильність відображення господарських операцій у документі:

- складання бухгалтерських проводок, не обгрунтованих первинними або зведеними документами;

- підписання документа особами, на яких це право не покладене положеннями й інструкціями;

- складання бухгалтерських проводок з неправильною кореспонденцією рахунків;

- складання бухгалтерських проводок без документальних підстав;

- наявність записів, не обгрунтованих документами, наявність перекручувань записів;

- відсутність аналітичного обліку за тими балансовими рахунками, за якими його мають здійснювати;

- необгрунтоване згортання сальдо активно-пасивних рахунків;

- відкриття і ведення рахунків, не передбачених рахунковим планом. У слідчій і судовій практиці часті випадки знищення документів

розкрадачів, з метою приховати сліди злочину. У таких випадках експерт-бухгалтер використовує метод моделювання.

У бухгалтерському обліку кожну господарську операцію, що фіксують первинними документами, відображають потім у бухгалтерських регістрах, тобто її реєструють як на рахунках, так і в групових або накопичувальних відомостях, у меморіальних ордерах у реєстраційному журналі або журналах-ордерах, у Головній книзі оборотної відомості за синтетичними рахунками і в балансі - залежно від обраної форми обліку.

Розв'язати питання про суму збитків за відсутності документів неможливо без відновлення в обліку господарських операцій і облікових записів у цій формі, у якій вони спочатку були відбиті.

Відновлення обліку проводять облікові працівники і ревізори й до компетенції експерта-бухгалтера не належить.

Відновлення обліку зовсім не означає того, що документи мають бути заново оформлені й дописані відповідними особами. Це було б не відновленням обліку в первісній формі, а складанням нових документів, що мають зовсім іншу цінність, ніж відновлений облік. Суть відновлення полягає у відтворенні господарської операції в тій формі, в якій вона впливає з наявних облікових даних.

Методи судово-бухгалтерської експертизи не застосовуються експертом-бухгалтером у дослідженні інших матеріалів справи, зокрема, під час вивчення протоколів показань свідків і обвинувачуваних.

Прийоми дослідження кількох документів, що відображають і ту саму або взаємозалежні операції, застосовують в тих випадках, і коли окремі документи не містять суперечностей. Водночас, порів- і няння кількох документів, що належать до однієї і тієї самої або взаємозалежних операцій, може привести до виявлення невідповідності цих документів. Для цього застосовують методи зустрічної перевірки і взаємного контролю.

Метод зустрічної перевірки полягає у порівнянні різних екземплярів того самого документа, оскільки більшість первинних бухгалтерських документів оформлюють у двох або навіть більшій кількості екземплярів. Причому екземпляри цих документів можуть бути отримані як від різних структурних підрозділів одного підприємства, так і від інших організацій, з якими підприємство має господарські зв'язки. Мета такого порівняння - установити тотожність даних, що містяться у всіх екземплярах відповідного документа.

Наприклад, касир, одержуючи гроші від окремих осіб, у корінці прибуткового ордера, що надає ця особа, правильно вказує отриману суму, а в екземплярі прибуткового ордера, що відображає операції в бухгалтерському обліку підприємства, зазначає меншу суму.

Різновидом зустрічної перевірки є порівняння облікових записів, що відображають ту саму господарську операцію в двох різних організаціях. Наприклад, при відпустці й оприбуткуванні товарно-матеріальних цінностей матеріально відповідальні особи можуть заповнити підроблений екземпляр накладної, що не відрізняється від справжніх за датою, номером і підсумковою сумою,

але відрізняється за кількістю зазначених цінностей. Тому порівнюючи різні екземпляри таких документів, вилучених з різних організацій, можна виявити розбіжності, що свідчать про факти правопорушень.

Метод взаємного контролю полягає у порівнянні різних документів і облікових даних, у яких прямо або побічно відображено операцію, що перевіряється. При цьому порівнювати можна дані різних видів обліку - бухгалтерського, оперативного і статистичного.

Найпоширенішими прийомами взаємного контролю є:

- порівняння даних у документах, що відображають операції одержання-видачі матеріальних цінностей, з даними документів, що відображають здійснення інших операцій, які впливають і пов'язані з цими операціями. Наприклад, нарахування зарплати працівникам за навантаження-розвантаження цих цінностей, оплата транспорту за переміщення цих вантажів і т. п.;

- порівняння даних про переміщення товарно-матеріальних цінностей з даними про тару і вантажопідйомність транспортних засобів, у яких вони перевозилися. Цей прийом пов'язаний з тим, що певні види вантажів мають потребу в спеціальній тарі, облік якої ведеться окремо за спеціальними правилами. А дані про вантажопідйомність транспортних засобів дадуть інформацію про максимально можливу кількість вантажу, що може бути вивезено цією кількістю транспорту;

- порівняння даних бухгалтерського обліку з даними оперативного обліку. Наприклад, дані про нарахування заробітної плати за певною операцією необхідно порівняти з даними маршрутних аркушів, де зазначено, скільки деталей пройшло через цю операцію;

- порівняння даних бухгалтерського обліку з матеріалами інших служб підприємства, пов'язаних з окремими операціями (картотеки складів, транспортні документи, пропуски, дані відділу кадрів). Наприклад, бухгалтерські документи про відвантаження продукції на підприємствах, де існує пропускна система, мають бути порівняні з пропусками на вивезення продукції, де також зазначено кількість місць, маса або кількість продукції. Однак результати такого порівняння не можуть бути підставою для категоричних висновків експертів, а дають лише напрям для правильного розслідування, а також є одним з доказів, що ставлять під сумнів дані бухгалтерського обліку;

- порівняння даних у документах, що відображають видачу коштів, з документами, що є підставою для нарахування і виплати грошових сум. Цей прийом найчастіше виявляє невідповідності платіжних відомостей з видачі заробітної плати документам, що підтверджують виконання оплачених робіт;

- відповідність даних облікових реєстрів даним первинних документів.

Прийоми перевірки відображення господарських операцій у бухгалтерському обліку допомагають виявити відхилення у складанні бухгалтерських записів (проводок) і кореспонденції рахунків від чинного законодавства, національних стандартів і норм ведення бухгалтерського обліку.

До таких прийомів, зокрема, належить відновлення на основі первинних документів. У такий спосіб цілком відновлюється кількісний облік. Це дає можливість оцінити законність і обґрунтованість господарських операцій за даними кореспонденції рахунків бухгалтерського обліку.

Отже, використання в судово-експертній практиці прийомів документального дослідження документів дає змогу дати кількісну і і якісну оцінку виявленим недолікам, установити відповідальність за них посадових осіб і визначити розмір їхньої матеріальної відповідальності.

Судово-бухгалтерські експертизи, як правило, призначають у разі розслідування господарських злочинів. Однак документальна інформація, що є об'єктом дослідження у проведенні судово-бухгалтерських експертиз, лише відображає господарські процеси і явища. Самі ж господарські злочини пов'язані не тільки з порушенням порядку відображення окремих операцій в обліку, а й порушеннями технології й організації проведення, методики планування і нормування праці, неправильним складанням і використанням проектно-конструкторської та кошторисної документації тощо. Тому розкрити і правильно кваліфікувати такі злочини, спираючись тільки на дані одного виду експертизи – судово-бухгалтерської, котра використовує виключно прийоми документального контролю, практично неможливо.

У більшості вітчизняних літературних джерел зазначено, що експерт-бухгалтер не має права самостійно застосовувати органолептичні прийоми фактичного контролю (інвентаризація), визначення обсягу робіт тощо). Водночас, оскільки господарські злочини мають комплексний характер, то і призначувані щодо них експертизи також мають бути комплексні і провадитися комісією, у складі є фахівець у сфері бухгалтерського обліку, контролю й економічного аналізу. Це

дасть змогу експертові-бухгалтерові робити власні висновки за результатами прийомів фактичного контролю, що застосовують у проведенні інших експертиз, безпосередньо в процесі здійснення таких органолептичних методів. Однак правову регламентацію проведення таких комплексних експертиз детально поки не розроблено.

Методичні прийоми узагальнення, оцінювання і реалізації результатів експертного дослідження містять класифікацію й групування правопорушень за їхньою економічною однорідністю і хронологічною послідовністю; аналітичну систематизацію даних експертизи (складання таблиць, схем, графіків тощо); складання експертного » висновку і передачу його правоохоронним органам; оцінювання його слідчим, адвокатом і судом; допит експерта і розробку на основі експертних висновків профілактичних заходів, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку.

Усі ці методи дослідження можна поділити на дві групи: прийоми загальної та власної методик проведення судової експертизи.

Прийоми загальної методики є однаковими для усіх видів контролю (ревізія, аудит) і застосовуються експертом незалежно від характеру розслідуваного злочину, галузі економіки і специфіки підприємства. До них належать методи економічного аналізу, прийоми документального дослідження бухгалтерської інформації і методи фактичного контролю (органолептичні методи) господарських операцій.

Однак способи здійснення злочинів у різних галузях економіки мають свої характерні риси і специфіку відображення в обліку. Тому експерт-бухгалтер, поряд із загальними прийомами, застосовує і **власні прийоми**, залежно від характеру вчинених правопорушень, місця їхнього здійснення, особливостей документування й обліку операцій, що застосовують на конкретному підприємстві. Сукупність власних прийомів, що використовують у дослідженні матеріалів конкретних справ, становить зміст методики судово-бухгалтерської експертизи, що самостійно визначається експертом-бухгалтером, залежно від його досвіду і кваліфікації для вирішення конкретних питань.

Висновок експерта-бухгалтера. Під час розгляду справ про здійснення господарських злочинів суди часто використовують висновки експертів-бухгалтерів як доказ нестачі і надлишків товарно-матеріальних цінностей, розміру заподіяного збитку, незадовільного стану фінансово-господарської діяльності підприємств, іноді, необхідних для допиту тих підсудних і свідків, зміст показань яких належить до питань обліку і звітності або до окремих господарських операцій, тобто до предмета експертизи. У цьому разі доцільно викликати експерта ближче до кінця судового розслідування для допиту і дачі відповідей на поставлені судом запитання.

Детально продуманий порядок дослідження доказів у суді, з обліком усіх перелічених вище умов, у розгляді справ про розкрадання, зловживання й інші посадові злочини заощадить сили та час суддів і експертів, підвищить ефективність їхньої діяльності.

Висновок експерта як доказ - це сукупність фактичних даних, що містяться в його повідомленні слідчому і судові, встановлених у результаті дослідження матеріальних об'єктів, а також зведень, зібраних у кримінальній справі, проведеній особою, обізнаній у визначеній сфері науки, техніки або інших спеціальних знань із застосуванням цих знань. Висновок експерта-бухгалтера - це найважливіший документ, що є одним з доказів у справі і дається експертом у письмовій формі. Необхідно зазначити в даному визначенні, що «повідомлення слідчому і судові» дається експертом у письмовій формі, оскільки в процесі дослідження експерт робить численні повідомлення слідчому як у письмовій формі, так і в усній.

У результаті власного дослідження наданих документів і реєстрів, інших матеріалів справи, експерт-бухгалтер виявляє нові факти, що викладає у висновку і які є новими доказами у справі. Ці факти є новими, оскільки вперше встановлені експертом-бухгалтером у результаті застосування ним своїх спеціальних знань.

Висновок експерта-бухгалтера відрізняється від інших джерел доказів тим, що ґрунтується на спеціальних бухгалтерських знаннях. Стосовно використання висновку, він не є обов'язковим для особи, що здійснює дізнання, слідчого, прокурора і суду, однак незгода їх з висновком має бути вмотивована [105]. У цьому зв'язку можливе твердження, що висновок експерта-бухгалтера є доказом особливого роду. Така постановка питання не суперечить і не має суперечити вимогам про те, що жоден доказ не має заздалегідь установлені юридичної сили і всі вони оцінюються на основі внутрішнього переконання суддів.

Особливість цього доказу полягає у тому, що слідство і суд одержують його в результаті проведення фахівцем дослідження різних об'єктів на основі спеціальних знань у сфері науки, техніки тощо.

Висновок експерта є джерелом особливого роду - установлені ним докази впливають із даних проведеного їм дослідження, причому матеріалом для такого висновку можуть бути інші докази, зібрані у справі.

Докази поділяють за джерелом на первинні і похідні, за головним фактом - на прямі і непрямі, за предметом доказування - на обвинувальні і виправдувальні.

Висновок експерта-бухгалтера є первинним доказом, оскільки отриманий у результаті безпосереднього застосування експертом-бухгалтером власних спеціальних знань.

Висновок експерта-бухгалтера також є непрямим доказом, тому що його побудовано на фактах, оцінених слідчим або судом у сукупності з іншими фактами, що дає підставу для остаточного висновку щодо них. Крім того, у висновку експерта-бухгалтера за будь-яких умов не мають міститися відомості про суб'єктивну сторону злочину, мотиви його, тобто про те, що становить суть прямих доказів. Отже, висновок експерта-бухгалтера може бути тільки побічним доказом.

Висновок експерта-бухгалтера може бути джерелом як обвинувальних, так виправдувальних доказів.

Водночас він є доказом особливого роду, тому що незгода з висновками експерта має бути докладно вмотивовано слідчим або судом.

Зміст висновку експерта регламентовано ч. 1 ст. 75 КПК України. Але докладніше необхідні атрибути експертного висновку визначає Інструкція про призначення і проведення судових експертиз (затв. наказом Міністерства юстиції України № 705/3145 від 03.11.1998 р.) [125, с 90-142]. Відповідно до Інструкції у висновку експерта варто вказати: коли, де і ким (прізвище, ім'я і по батькові, утворення, спеціальність, учений ступінь і звання, займана посада), на якій підставі проведено експертизу, хто був присутній під час її проведення, які матеріали експерт використовував, які дослідження виконав, які питання поставлено експертові та його вмотивовані відповіді.

У процесі судової і слідчої практики у карних і цивільних справах розроблено однакові вимоги до його форми.

Письмовий висновок експерта-бухгалтера складається з трьох частин: вступної; дослідницької; заключної (висновки).

Вступна частина містить інформацію про організаційну стадію процесу судово-бухгалтерської експертизи. У ній указують: найменування експертизи, її номер, чи є вона додатковою, повторною, комісійною або комплексною. У разі проведення повторної або додаткової експертизи викладають:

- відомості про попередні експертизи і мотиви призначення даної;
- підставу для проведення експертизи (постанова або призначення, коли і ким винесено);
- відомості про експертизу (посада, прізвище, ім'я, по батькові, утворення, спеціальність загальний і експертний, учений ступінь);
- дата надходження матеріалів на експертизу в експертну установу і дата підписання висновку;
- найменування матеріалів, що надійшли;
- обставини, за яких отримано і вихідні дані, що мають значення для дачі висновку, з обов'язковою вказівкою на джерело їхнього одержання;
- відомості про осіб, що були присутніми під час проведення експертизи (прізвище, ініціали, процесуальне положення);
- місце проведення експертизи;
- питання, поставлені на вирішення експерта.

Питання відтворюють у вступній частині без зміни формулювання. Якщо експерт вважає, що деякі з них (цілком або частково) виходять за межі його спеціальних знань, він відзначає це у висновку. За некоректного змісту питань експерт має право викласти їх у своєму формулюванні або звернутися до слідчого із проханням внести уточнення. Якщо питання ставиться з ініціативи експерта, його також викладають у вступній частині.

У дослідницькій частині висновку описано процес дослідження і його результати, а також дається наукове пояснення установлених фактів.

Процес дослідження викладається з кожного питання окремо.

Якщо справа складається з кількох епізодів, а на розгляд експерта поставлене одне питання, факти, обставини і їхній аналіз описуються по епізодах. У такий самий спосіб підрозділяється матеріал і в тому випадку, якщо перед експертом-бухгалтером поставлено кілька питань, кожний з яких охоплює кілька епізодів.

Виклад починається з вихідних фактичних даних (матеріали ревізії, дані обліку). Потім дається характеристика досліджених об'єктів, методів дослідження, установлених у процесі дослідження проміжних фактів. Виявлені факти групуються й аналізуються. При цьому вказують наукові положення, розроблені в теорії судово-бухгалтерської експертизи, на основі яких і пояснюються ці факти. У цій частині висновку формулюються розгорнуті висновки (відповіді) щодо кожного поставленого питання.

До складання даного розділу висновку висувають такі вимоги: об'єктивність викладу, стислість і чіткість формулювань, логічна і хронологічна послідовність викладу, документальне обґрунтування усіх викладених фактів з посиланням на аркуші справи, номери і дати документів. Якщо висновок експерта-бухгалтера ґрунтується на визначених правилах обліку, то робиться посилання на них. У разі встановлення порушень закону, інструкції, відомчого наказу або розпорядження робиться посилання на них (зазначають найменування, ким і коли затверджені, які параграфи і пункти порушено).

У процесі дослідження експерт часто складає різні таблиці, графіки, схеми. Вони найчастіше потрібні для групування й аналізу виявлених у процесі дослідження фактів, а також для розшифровки і конкретизації окремих висновків.

Дослідницька частина висновку має бути викладена зрозуміло для осіб, що не володіють бухгалтерськими знаннями. Спеціальні терміни необхідно роз'яснювати. Використовуючи нові методики варто навести дані, що обґрунтовують їхню приналежність.

Якщо на деякі з поставлених питань немає можливості дати відповідь, у дослідницькій частині зазначають причини цього.

В останній частині висновку викладають висновки експерта-бухгалтера, у яких у лаконічній (невмотивованій) формі повторюються наведені в попередньому розділі відповіді на поставлені питання.

Висновки експерта-бухгалтера мають бути чіткими, короткими, такими, що не допускають різних тлумачень, ясними, розташованими в тій самій послідовності, що й у попередньому розділі. Вони мають логічно впливати з аналізу досліджених матеріалів.

У висновках викладають:

- а) факти або обставини, що є предметом судово-бухгалтерської експертизи у даній справі;
- б) висновок про те, чи характеризує собою цей факт порушення будь-якого із правил:
 - 1) положення, інструкції або іншого нормативного акта;
 - 2) за який період;
 - 3) на яку суму заподіяно матеріальний збиток;
 - 4) хто і чим сприяв порушенню.

У висновку експерта-бухгалтера не має бути юридичних термінів, таких, як «розкрадання», «присвоєння», «розтрата», «винність». Варто застосовувати економічну термінологію: «нестача», «надлишки», «матеріальний збиток», оскільки давати юридичну кваліфікацію можуть тільки судово-слідчі органи.

Висновок підписує експерт-бухгалтер із зазначенням дати складання, його прізвища, імені, по батькові, адреси і телефону. У разі проведення комісійної експертизи висновок підписують всі її учасники. Якщо експерти не дійшли загального висновку, кожен експерт складає свій висновок окремо.

У разі виявлення неточностей у висновку, порушень методики проведення експертизи або неправильного її оформлення висновок повертається експертові-бухгалтерові для внесення необхідних змін і доповнень.

Висновок за установленою формою експерт-бухгалтер складає в двох екземплярах: один - для органа, що призначив експертизу, другий - для експертної установи.

5.3. Оцінювання висновку судово-бухгалтерської експертизи та використання його як доказу.

Оцінювання висновку експерта займає ключове місце в процедурі використання спеціальних знань у кримінальній справі [106, с 27]. Висновок експерта-бухгалтера, як й інших експертиз, оцінюється слідчим і судом за їхнім внутрішнім переконанням, заснованим на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи, у їхній сукупності, керуючись законом.

При розслідуванні економічних злочинів висновок судово-бухгалтерської експертизи часто відіграє визначальну роль у системі доказів. У зв'язку з цим слідчий повинен ретельно його проаналізувати, керуючись такими положеннями:

а) у висновку експерта-бухгалтера встановлені ним факти мають бути викладені об'єктивно на основі його спеціальних знань (експерт-бухгалтер не має права виходити за межі своєї компетенції і вирішувати, наприклад, правові питання);

б) висновок експерта-бухгалтера має бути безпосередньо пов'язаний з іншими джерелами доказів у справі (у висновку враховуються всі наявні у кримінальній справі джерела доказів, які стосуються предмета експертного дослідження).

Висновок експерта-бухгалтера не може вважатися повноцінним, якщо він заснований тільки на документах, без урахування показань свідків і обвинувачуваного про викладені факти. Це положення впливає зі ст. 197 КПК, яка визначає досить широке коло прав обвинувачуваного у призначенні і проведенні експертизи. Водночас потрібно зазначити, що в дослідницькій частині висновку експерта-бухгалтера нерідко наводять показання свідків та обвинувачуваних, особливо, якщо йдеться про заперечення встановленої ревізією суми недостачі. У такому разі, оцінюючи висновок, слідчий має ретельно перевірити, чи правильно експерт-бухгалтер відтворив показання і чи не використав він їх для обґрунтування свого висновку без дослідження відповідних документів.

Процедура оцінювання висновку експерта-бухгалтера слідчим має містити оцінку факторів, які мають бути покладені в основу процесуальних рішень:

- значення для даної справи фактів, встановлених експертом-бухгалтером, тобто співвідношення цих фактів із предметом доказування (наприклад, якщо в справі експертом-бухгалтером встановлено не пов'язані з предметом доказування факти порушення фінансової дисципліни, допущені керівником підприємства, то вони не матимуть значення для даної справи);

- висновок експерта-бухгалтера може бути визнано доброякісним за умови дотримання усіх встановлених законом процесуальних норм;

- факти, покладені в основу висновку бухгалтера-експерта, мають бути достовірні і доброякісні (але експерт-бухгалтер не несе відповідальності за якість досліджуваних ним матеріалів);

- фактичні дані, на яких засновано висновок експерта, мають міститися у справі (це необхідно для оцінювання доказового значення фактичної сторони висновку бухгалтера-експерта).

Слідчий повинен перевірити факти науково-методичного характеру, пов'язані з дослідницькою роботою експерта-бухгалтера і складанням ним висновку, зокрема:

1) ступінь урахування ним відповідних нормативних актів;

2) правильність методики, застосованої у дослідженні ним операцій;

3) обґрунтованість висновку документами, записами в рахункових регістрах та іншими матеріалами справи;

4) відсутність у висновку внутрішніх суперечностей;

5) логічність побудови висновку;

6) відсутність істотних прогалин (наприклад, даних про рух матеріальних цінностей, що обґрунтовують розмір нестачі, встановлений експертом-бухгалтером);

7) відсутність у висновку помилок (якщо вони є, то чи можуть вони бути виправлені шляхом допиту експерта-бухгалтера).

У процесі оцінювання висновку експерта-бухгалтера слідчий вирішує питання про його використання як доказу, визначивши наявність дійсного зв'язку доказу з суттєвістю кримінальної справи. Іноді на практиці виникають досить складні ситуації, які зумовлюють залучення до проведення експертизи кількох фахівців у різних галузях економічних знань (бухгалтерського обліку, фінансів, аналізу господарчої діяльності). У таких випадках призначають комплексні експертизи, оцінка висновків яких слідчим має особливості. Вони полягають у тому, що висновок комплексної експертизи фактично є синтезом різних знань, результатом застосування різних методик дослідження. Тому в певних ситуаціях для оцінювання висновку комплексної експертизи

може знадобитися консультативна допомога обізнаних осіб, які не брали участі в експертному дослідженні [107]. Факти, встановлені експертом, можуть відноситися до розслідуваного епізоду і підтверджувати або спростовувати його. Водночас можуть бути встановлені і факти, що належать до інших епізодів злочинної діяльності, до яких причетні інші особи. У такому разі висновок експерта-бухгалтера є підставою для висування і перевірки нових версій, розширення рамок розслідування.

Під час оцінювання висновку завдання слідчого полягає у визначенні місця встановлених експертом даних у системі всіх доказів, зібраних у справі. На цій основі будуються висновки про подію злочину, осіб, що його вчинили, характер і розмір заподіяної шкоди. Якщо система доказів, що містить висновок експерта, *ще* не дає можливості встановити всі обставини, що підлягають доказуванню, слідчий зобов'язаний продовжувати розслідування. Таким чином, висновок експерта-бухгалтера може бути використаний під час проведення слідчих дій, до участі у яких може бути залучений експерт-бухгалтер, але вже у статусі спеціаліста. Це дає реальні можливості встановлення нових обставин вчинення економічного злочину, збирання нових доказів для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб.

Слідчий може використовувати висновок експерта для безпосереднього аргументування своїх процесуальних рішень, а також проміжних або остаточних висновків у справі. З цього погляду, використання висновку експерта є самостійною операцією в діяльності слідчого. У цьому процесі система доказів, до якої він належить, отримує своє логічне завершення і лягає в основу такого процесуального документа, яким є обвинувальний висновок.

Підсумовуючи аналіз практики призначення судово-бухгалтерських експертиз у розслідуванні економічних злочинів, варто підкреслити, що ця експертиза як один із засобів доказування сприяє всебічному, повному й об'єктивному дослідженню обставин справи, прийняттю законних і обґрунтованих судових рішень. Слідчі в основному дотримуються вимог закону в питаннях призначення бухгалтерських експертиз, але разом з тим є випадки направлення кримінальних справ до суду без проведення експертизи, коли її призначення було необхідним. Не завжди в постановках слідчих чітко формулюються питання, що ставляться експертові для вирішення, а також мотивується необхідність призначення додаткової або повторної експертизи.

Тема 6. Формування обліково-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою підприємства.

- 6.1 Фінансово-економічні передумови для стійкого розвитку підприємства в поточному та довгостроковому періодах.
- 6.2 Завдання підсистем обліку на кожному з етапів формування, реалізації стратегії та управління фінансово-економічною безпекою підприємства. Інформація про параметри, які характеризують зовнішні та внутрішні фактори, що повинні враховуватись у процесі управління фінансово-економічною безпекою.
- 6.3 Фінансово-економічний стан підприємства як елемент забезпечення захисту його фінансово-економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз.

6.1. Фінансово-економічні передумови для стійкого розвитку підприємства в поточному та довгостроковому періодах.

У сучасних умовах інформація є рушієм будь-якого бізнесу. Вона допомагає правильно оцінити умови бізнес-середовища, усвідомити та сформулювати цілі й завдання майбутньої діяльності та на цій основі прийняти ефективні управлінські рішення. Інформація є визначальним чинником, що характеризує рівень безпеки бізнесу. Висока проінформованість керівників та менеджерів про бізнес-процеси й загрози дозволяє мінімізувати ризики та забезпечити конкурентні переваги.

В інформаційній системі підприємства лівова частка припадає на обліково-аналітичну інформацію. При цьому важко не погодитися з Л. В. Гнилицькою, яка зазначає, що обліково-аналітична інформація є інформаційним ресурсом управління системою безпеки підприємства, вона утворюється в процесі реалізації трьох функцій управління: обліку, аналізу та синтезу. При цьому облік є базою для аналізу, а результати аналізу, у свою чергу, є підставою для проведення синтезу та надання відомостей потенційному користувачеві цієї інформації [3, с. 57].

Сучасна система обліково-аналітичного забезпечення збалансування фінансово-матеріальних потоків і розрахункових відносин має включати в себе усі без винятку інструменти обліку та аналізу з метою отримання синергетичного ефекту від їх системного застосування при забезпеченні стабільного та стійкого фінансового стану підприємства; збалансуванні фінансово-матеріальних потоків і розрахункових відносин; нейтралізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз на фінансово-господарський стан підприємства; зниженні рівня інформаційного та фінансового ризику тощо [4, с. 145].

У системі ризиків фінансово-економічної безпеки підприємства особливу увагу приділено фінансовим ризикам. Як зазначає С. Навроцький, фінансовий ризик пов'язаний з отриманням, розміщенням і використанням фінансових ресурсів [6, с. 20].

Основними причинами виникнення фінансових ризиків є:

- ✓ несприятливі зміни відсоткових ставок,
- ✓ непередбачене скорочення терміну повернення залучених засобів,
- ✓ недолік кредитних ресурсів,
- ✓ зниження рентабельності або збитковості виробництва, висока питома вага позикового капіталу в структурі пасивів підприємства,
- ✓ відсутність резервів високоліквідних активів [6, с. 20].

Реалізація багатьох видів фінансових ризиків формує безпосередню загрозу втрати підприємством значної частини власного капіталу, зниження рентабельності, фінансової стійкості, ліквідності, що призводить до банкрутства та ліквідації суб'єкта господарювання.

Поняття банкрутства запроваджено ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», згідно з яким банкрутство - це визнана господарським судом неспроможність боржника

відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів лише через застосування ліквідаційної процедури.

Класифікація банкрутства проводиться по таких критеріях як:

- навмисність дій певних осіб відносно доведення підприємства до процедури банкрутства (навмисне і ненавмисне банкрутство);
- невідповідність стану активів підприємства їх реальному змісту (реальне, фіктивне і приховане банкрутство).

У першому випадку банкрутство може виникнути в результаті навмисних дій керівництва і власників, що пов'язане з отриманням певних вигод – умисне банкрутство. Ненавмисне банкрутство виникає в результаті неефективної господарської діяльності.

У другому випадку розрізняють:

- реальне банкрутство – активи підприємства відповідає їх реальному негативному стану. Реальне банкрутство може виникнути в результаті навмисних і ненавмисних дій.
- фіктивне банкрутство – активи підприємства не відповідають їх фактичному стану. Фіктивне банкрутство є наслідком навмисних дій групи осіб, переслідуючих мету банкрутства, за допомогою виведення або приховання активів.

Як бачимо, для ефективної характеристики фінансової стійкості підприємства варто використовувати не один метод, а декілька. Найбільш поширеними є метод абсолютних показників і метод відносних показників.

Власники (інвестори) підприємства оцінюють загальний стан підприємства, передусім його доходність, ділову активність з метою оцінки можливих та/або необхідних змін у розвитку підприємства як об'єкта інвестування.

Контрагентів підприємства (потенційних інвесторів, кредиторів) найбільше цікавить платоспроможність підприємства, його можливість своєчасно і в повному обсязі погашати зобов'язання. Важливу роль для цієї категорії користувачів відіграє і фінансова стійкість підприємства (незалежність від зовнішніх кредиторів). Від цього багато в чому залежать ділова репутація підприємства та умови, які закладатимуться до договорів з контрагентами з продажу та поставки товарів (робіт, послуг).

Платоспроможність підприємства може бути забезпечена тільки за рахунок коштів у розрахунках (майбутніх надходжень від дебіторів) і за рахунок швидкої реалізації запасів (готової продукції).

Платоспроможність підприємства звичайно оцінюється з використанням коефіцієнтів (табл. 6.1), які розраховані на підставі даних ф. № 1 “Баланс (Звіт про фінансовий стан)”.

Таблиця 6.1.

Коефіцієнти платоспроможності підприємства
„Ласер Текс” за 2019-2020 рр.

№ п/п	Показник	Позначення	Формула розрахунку	Оптимальне значення	Фактичне значення, 2014/2015
1.	Коефіцієнт покриття (загальної ліквідності)	Кп	$\frac{\text{Оборотні активи}}{\text{Поточні зобов'язання}}$	> 1,0	4,53 / 3,20
2.	Коефіцієнт швидкої ліквідності	Кшл	$\frac{\text{Оборотні активи - запаси}}{\text{Поточні зобов'язання}}$	0,6 -0,8	4,22 / 3,01
3.	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	Кабл	$\frac{\text{Грошові кошти та їх еквіваленти}}{\text{Поточні зобов'язання}}$	0,2 -0,35	0,34 / 1,01

Для кожного підприємства важливо, чи володіє воно власними оборотними коштами (або власним робочим капіталом). Цей показник визначається як різниця між оборотними активами і поточними зобов'язаннями.

Зазначимо, що деякі аналітики для оцінки платоспроможності і фінансової стійкості розраховують не тільки співвідношення між поточними активами та поточними зобов'язаннями, але й визначають також їх різницю.

Різниця між поточними активами та поточними зобов'язаннями становить чистий робочий капітал підприємства (Рк), який також можна використовувати як ступінь платоспроможності та фінансової

стійкості підприємства. Наявність чистого робочого капіталу свідчить про те, що підприємство здатне не тільки сплатити поточні борги, але й має у своєму розпорядженні фінансові ресурси для розширення діяльності та здійснення інвестицій. Наведемо формулу визначення чистого робочого капіталу, який розраховується на підставі даних Балансу (форма № 1):

$$P_k = [\text{Оборотні активи (ряд. 260)} + \text{Витрати майбутніх періодів (ряд. 270)}] - [\text{Поточні зобов'язання (ряд. 620)} + \text{Доходи майбутніх періодів (ряд. 630)}] \quad (3.1)$$

Оптимальний розмір чистого робочого капіталу залежить від сфери діяльності, обсягу реалізації, кон'юнктури ринку. Для оцінки достатності чистого робочого капіталу можна провести його порівняння з аналогічним показником інших підприємств.

Розглянемо коефіцієнти, які можна використати при аналізі довгострокової платоспроможності підприємства:

1. Коефіцієнт концентрації власного капіталу.
2. Коефіцієнт концентрації позикового капіталу.
3. Співвідношення позикового капіталу і власного.
4. Коефіцієнт забезпеченості за кредитами.

1. Коефіцієнт концентрації власного капіталу (інша назва цього коефіцієнта - коефіцієнт автономії, коефіцієнт незалежності). Він визначає частку коштів власників підприємства в загальній сумі коштів, вкладених у майно підприємства. Характеризує можливість підприємства виконати свої зовнішні зобов'язання за рахунок використання власних коштів, незалежність його функціонування від залучення позикових коштів.

Чим вище значення цього коефіцієнта, тим більш фінансове стійке, стабільне і незалежне від кредиторів підприємство. Якщо його значення дорівнює 1 (або 100 %), це означає, що власники повністю фінансують своє підприємство.

Згідно з Методиками № 81 і № 22 підприємство вважається фінансово стійким за умови, що частина власного капіталу в загальній сумі його фінансових ресурсів становить не менше 50 %.

2. Коефіцієнт концентрації позикового капіталу. Є доповненням до попереднього коефіцієнта - їх сума дорівнює 1 (або 100 %). Коефіцієнт характеризує частку позикових коштів у загальній сумі коштів, вкладених у майно підприємства.

Чим нижчий цей показник, тим менша заборгованість підприємства, тим стійкіший його стан. Зростання цього показника в динаміці означає збільшення частки позикових коштів у фінансуванні підприємства.

Зазначимо, що з приводу залучення позикових коштів у зарубіжній практиці існують різні, часом суперечливі, точки зору.

На Заході поширена думка, що частка власного капіталу повинна бути досить велика - 0,6 (або 60 %). Навпаки, багатьом японським компаніям властиве прагнення до збільшення частки позикового капіталу - до 80 %.

Такий підхід до співвідношення власного і позикового капіталу можна пояснити різною природою інвестиційних потоків.

У США основний потік інвестицій надходить від населення, у Японії - від банків. Тому для японської компанії високе значення коефіцієнта концентрації позикового капіталу свідчить про високий ступінь довіри до корпорації з боку банків, а отже, про її фінансову надійність. Навпаки, низьке значення цього коефіцієнта свідчить про нездатність отримати кредити в банку, що є певним застереженням інвесторам і кредиторам.

3. Коефіцієнт співвідношення позикового капіталу і власного (інша назва цього коефіцієнта - коефіцієнт важеля). Як і вищеперелічені показники, цей коефіцієнт дає найбільш загальну оцінку фінансової стійкості підприємства.

Коефіцієнт має досить просту інтерпретацію: його значення, що дорівнює, наприклад 0,3, означає, що на кожну 1 грн. власних коштів, вкладених в активи підприємства, припадає 30 коп. позикових коштів. Зростання показника в динаміці свідчить про посилення залежності підприємства від інвесторів і кредиторів, тобто про деяке зниження фінансової стійкості, і навпаки.

4. Коефіцієнт забезпеченості за кредитами (інша назва цього коефіцієнта - коефіцієнт покриття відсотка). За його допомогою оцінюється потенційна можливість підприємства погасити позику. Коефіцієнт показує ступінь захищеності кредиторів від несплати відсоткових платежів.

Зменшення значення коефіцієнта порівняно з аналогічним коефіцієнтом попереднього періоду свідчить про збільшення витрат підприємства на виплату відсотків за кредит.

Аналіз фінансової незалежності підприємства здійснюється на підставі системи коефіцієнтів, розрахованих згідно з даними форми № 1 “Баланс (Звіт про фінансовий стан)” (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Показники фінансової незалежності підприємства за 2019-2020рр.

№ п/п	Показник	Позначення	Формула розрахунку	Оптимальне значення	Фактичне значення, 2014/2015
1	2	3	4	5	6
1.	Коефіцієнт автономії (фінансової незалежності)	Кавт	$\frac{\text{Власний капітал і забезпечення}}{\text{Підсумок балансу}}$	> 0,5	0,94 / 0,91
2.	Коефіцієнт фінансової стабільності	Кфс	$\frac{\text{Власний капітал і забезпечення}}{\text{Загальна сума зобов'язань}}$	> 1,0	16,44 / 9,58
3.	Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами	Кзвк	$\frac{\text{Власні оборотні кошти}}{\text{Матеріальні оборотні активи}}$	> 0,1	11,65 / 11,78
4.	Коефіцієнт Бівера	Кб	$\frac{\text{Чистий прибуток та амортизація}}{\text{Довгострокові та поточні зобов'язання}}$	> 0,2	7,77 / 4,89
5.	Коефіцієнт співвідношення необоротних і оборотних активів	Кос/об	$\frac{\text{Необоротні активи}}{\text{Оборотні активи}}$	*	2,85 / 2,31

* Якщо цей показник не перевищує коефіцієнт фінансової стабільності (Кфс), то фінансова стабільність зберігається. Іншими словами, пропорція (співвідношення) між власним і позиковим капіталом повинна бути завжди вищою, ніж пропорція (співвідношення) між основними та оборотними активами, оскільки тільки у цьому випадку власний капітал повністю забезпечує фінансування необоротних активів. Тобто, необоротні активи не фінансуються за рахунок поточних зобов'язань підприємства, що є основою фінансової незалежності.

Варто зазначити, що на величину наведених коефіцієнтів впливає багато чинників: галузева приналежність підприємства, принципи кредитування, структура джерел коштів, що склалася, репутація підприємства та ін. Тому прийнятність значень цих коефіцієнтів, оцінка їх динаміки можуть бути встановлені тільки в результаті тимчасових порівнянь за групами споріднених підприємств.

Можна сформулювати правило, яке застосовне для підприємств будь-яких типів: кредитори (постачальники сировини, матеріалів, банки, що надають кредити, інші контрагенти) віддають перевагу підприємствам із значною часткою власного капіталу, з високим ступенем фінансової автономності, оскільки таке підприємство з більшою імовірністю зможе погасити борги за рахунок власних коштів. Власники ж підприємства (акціонери, інвестори, інші особи, які зробили внесок до статутного капіталу) віддають перевагу розумному зростанню динаміки частки позикових коштів.

На короткострокову і довгострокову платоспроможність підприємства впливає його спроможність отримувати прибуток.

6.2. Завдання підсистем обліку на кожному з етапів формування, реалізації стратегії та управління фінансово-економічною безпекою підприємства. Інформація про параметри, які характеризують зовнішні та внутрішні фактори, що повинні враховуватись у процесі управління фінансово-економічною безпекою.

Бухгалтерський облік є гнучкою та динамічною інформаційною системою, яка набуває властивостей процесів, що відбуваються на конкретному підприємстві та віддзеркалює характер взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. Інформація бухгалтерського обліку формується для потреб окремих користувачів, та відображає дані в тому розрізі як того потребують зацікавлені в ній особи, забезпечуючи збалансованість їх інформаційних інтересів. Крім того, даний вид обліку призначений для здійснення контролю за доцільністю та законністю використання корпоративних ресурсів підприємства, що сприяє запобіганню загроз ефективній та стабільній діяльності суб'єкта господарювання, а отже є джерелом забезпечення його безпеки.

Відтак, бухгалтерський облік розглядається як окремий елемент управління процесами із забезпечення стійкого функціонування підприємства, який, з одного боку задовольняє інформаційні потреби спеціалістів з безпеки при здійсненні контролю та аналізу фактів господарської діяльності, а з іншого

– сам виступає інструментом контролю та аналізу в системі економічної безпеки.

Аналіз наукової літератури з бухгалтерського обліку, підтверджує необхідність розробки механізмів використання облікової інформації при здійсненні процесів із забезпечення безпеки підприємства.

Практика висвітлення процесів із забезпечення безпеки в системі бухгалтерського обліку вказує на низьку теоретичну та методологічну їх обґрунтованість, як складових господарської діяльності підприємства, що породжує значні труднощі при розв'язанні цілої низки прикладних питань стосовно відображення витрат, генерованих цими процесами на рахунках бухгалтерського обліку та у формах відкритої звітності.

У своїй переважній більшості діяльність, пов'язана із забезпеченням безпеки підприємства реалізується підрозділом (службою) безпеки підприємства. Відповідно до законодавства України під службою безпеки розуміють спеціальний підрозділ, створений суб'єктом господарювання, що відповідає за здійснення безпеки його діяльності [9].

Основними напрямками діяльності із забезпечення безпеки є:

- охорона майна та фізичний захист власників і персоналу підприємства;
- захист інформації, що становить комерційну таємницю;
- інформаційно-аналітичне забезпечення процесів, пов'язаних з підтриманням безпечного функціонування та розвитку підприємства;
- спеціальне забезпечення кадрової та економічної безпеки.

Здійснюючи ці напрями забезпечення безпеки, підприємство несе певні витрати, склад та джерела відображення яких було розглянуто у попередніх публікаціях.

Однак, визнаючи факт існування цих витрат як складових загальних витрат підприємства, суб'єкт господарювання зіштовхується з проблемою їх реєстрації на рахунках бухгалтерського обліку. Адже сучасна нормативна база бухгалтерського обліку в Україні передбачає відображення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства у складі низки рахунків.

Зокрема, відповідно до норм П(С)БО 16 «Витрати» [10], витрати на техніку безпеки включаються до складу загальновиробничих витрат (п. 15.8), витрати на представницькі та консультаційні послуги пов'язані з підтриманням процесів із забезпечення безпеки відносяться до складу адміністративних витрат (п.18), а витрати на охорону основних засобів та інших необоротних матеріальних активів, пов'язаних зі збутом продукції – до складу витрат на збут (п.19). Сучасне методологічне підґрунтя відображення витрат на забезпечення безпеки підприємства в системі бухгалтерського обліку, на думку автора, потребує удосконалення з двох причин. По-перше, розпорошеність витрат на рахунках бухгалтерського обліку значно ускладнює процеси планування таких витрат, контроль над їх здійсненням та встановлення персональної відповідальності за виявлені відхилення. А по-друге, функціональний підхід до відображення витрат з безпеки породжує проблему визначення джерел їх покриття.

У цьому зв'язку доцільними будуть наступні міркування щодо удосконалення існуючої методики обліку витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства.

Зазначені нормами П(С)БО 16 складники витрат, пов'язані з забезпеченням процесів безпеки не відтворюють реалій їх формування в умовах сьогодення. Перелік цих витрат лише

умовно окреслює характер діяльності із забезпечення безпеки, при цьому функції інформаційно-аналітичного та спеціального забезпеченням не знаходять відображення в системі бухгалтерських рахунків взагалі. Це потребує обґрунтування та закріплення на законодавчому рівні (у вигляді методичних рекомендацій) складу витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки та їх відображення на рахунках бухгалтерського обліку.

За правилами сучасного бухгалтерського обліку в основу формування витрат, пов'язаних з певним напрямом діяльності покладено функціональний підхід, що передбачає віднесення витрат до того чи іншого типу залежно від сфери діяльності – виробничої чи невиробничої. Такий підхід породжує низку суперечностей, якщо мова заходить про витрати, пов'язані з діяльністю із забезпечення безпечного функціонування підприємства. Зокрема, витрати на техніку безпеки працюючих, які за правилами облікового законодавства відображаються на рахунку 91 «Загальновиробничі витрати» і вважаються виробничими витратами стосуються усього персоналу підприємства, у тому числі зайнятого і в невиробничій сфері, то як їх можна пов'язувати лише з функцією виробництва. Своєю чергою, витрати на фізичну охорону основних засобів та інших необоротних матеріальних активів, що зазначено як складних витрат на збут стосуються усіх сфер діяльності підприємства, а не лише діяльності, пов'язаної зі збутом продукції, то чи можна їх вважати невиробничими.

Така невідповідність функціональної приналежності породжує ще одну проблему: встановлення джерел покриття витрат, пов'язаних із здійсненням процесів по забезпеченню безпеки. Нагадаємо, що в системі бухгалтерського обліку виділяють витрати, що покриваються у собівартості продукції (виробничі) та витрати, що фінансуються за рахунок валового прибутку (невиробничі). Керуючись цими правилами, витрати на техніку безпеки та охорону праці повинні відноситися на собівартість продукції, а витрати на фізичну охорону майна, інформаційні та представницькі послуги мають покриватися за рахунок прибутку.

- Уникнути таких складностей, на наш погляд, можна, якщо відноситися до узагальнення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки не за функціональним, а за структурним підходом.

У цьому зв'язку треба вирішити питання, до яких структурних підрозділів слід віднести підрозділ (службу) безпеки: виробничих (допоміжних) чи невиробничих (обслуговуючих).

Віднесення витрат, генерованих підрозділом безпеки до складу виробничих з подальшим їх включенням до собівартості продукції є не виправданим з двох причин. По-перше, забезпечення безпеки стосується підприємства в цілому, а не лише виробничої сфери його діяльності, а по-друге, при включенні витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки, до складу загальновиробничих витрат обов'язково необхідно їх розподіляти у відповідності до встановленої на підприємстві бази розподілу. Видається досить сумнівним, що котрась з баз, закріплених пунктом 16 П(С)БО 16

«Витрати» для розподілу загальновиробничих витрат зможе точно співвиміряти понесені витрати на забезпечення безпечного функціонування підприємства з окремими продуктами.

Недоцільним вважаємо і виділення витрат, спричинених діяльністю із забезпечення безпеки у складі витрат на збут, адже процеси, пов'язані з підтриманням безпечного функціонування підприємства стосуються не лише встановлення добропорядних стосунків з контрагентами та дослідження ринкових сегментів.

Враховуючи характер виникнення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства, для їх узагальнення слід виділити окрему комплексну статтю «Витрати, пов'язані з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства» у складі адміністративних витрат. Оскільки зазначені витрати, по-перше, найбільш точно відповідають економічній сутності загальногосподарських витрат, адже процеси забезпечення безпеки спрямовані на обслуговування (підтримання) основної діяльності підприємства, а по-друге, такі витрати за своєю природою носять постійний характер і не мають прямого зв'язку ні з обсягами виробництва, ні з обсягами реалізації.

Слід наголосити, що в умовах сьогодення витрати, пов'язані з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства виступають одним із індикаторів, що сигналізує про безпечність стосунків з тим чи іншим контрагентом, а відтак, вони є об'єктом підвищеної уваги аналітиків з питань фінансово-економічної безпеки. Деякі фахівці-практики [11] наголошують на тому, що відсутність витрат, спричинених утриманням служби безпеки на підприємстві або інших внутрішніх суб'єктів забезпечення безпеки (чи пов'язаних з залученням зовнішніх суб'єктів безпеки) навіть при явному благополуччі здійснюваних бізнес-процесів несе в собі приховану небезпеку.

Тому для унаочнення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки виникає нагальна потреба їх відображення в системі відкритої фінансової звітності. На думку автора,

такі витрати слід відображати у I-му розділі Звіту про фінансові результати. Для цього доцільно виділити окремий вписуваний рядок «У тому числі витрати, пов'язані з діяльністю із забезпечення безпеки», що буде конкретизувати ці витрати у складі адміністративних витрат підприємства. Разом з тим, така новація потребуватиме законодавчого затвердження на рівні Методичних рекомендацій щодо заповнення форм фінансової звітності. Відтак, в якості альтернативи підприємства України можуть відображати витрати, пов'язані із забезпеченням безпеки у складі розділу V «Доходи і витрати» Приміток до фінансової звітності з виділенням відповідного рядка «Витрати, пов'язані з діяльністю із забезпечення безпеки». У цьому випадку ніяких законодавчих бар'єрів не існує, адже головним призначенням Приміток є висвітлення (конкретизація) в них тієї інформації, що не знайшла відтворення у інших формах фінансової звітності, але з тих чи інших причин, на думку підприємства, є корисною для зацікавлених у його діяльності осіб. Недоліком даного варіанту порівняно з попереднім є значна тривалість звітного періоду (адже Примітки до фінансової звітності на відміну від Звіту про фінансові результати складають не раз в квартал, а раз на рік), що значно знижує релевантність наданої в них інформації.

Не менш важливим питанням, що потребує вирішення, є відображення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства в його податковій звітності, адже податкові служби виступають суб'єктами забезпечення безпеки на державному рівні. А Декларація з податку на прибуток є своєрідним способом «камерального» сортування суб'єктів господарювання на «благонадійних» і «неблагонадійних» руками самих же підприємств.

Разом з тим неврегульованість нормативно-правових актів в частині відображення витрат на забезпечення безпеки призводить до втрати узгодженості інтересів підприємства і держави як суб'єктів забезпечення безпеки. Причиною цього є різниця в цілях і намірах сторін облікового процесу.

Головною метою суб'єкта підприємницької діяльності при наданні публічної звітності є достовірне оцінювання фінансово-майнового стану та максимально повне задоволення інформаційних потреб широкого кола користувачів. За цією логікою, підприємство свої витрати поділяє на обґрунтовані й необґрунтовані (доцільні та недоцільні) з позицій зростання капіталу, оціненого не завжди в матеріальній формі. Податкове законодавство, навпаки, схильне поділяти витрати на допустимі й недопустимі з погляду впливу їх на зниження прибутку. І спорідненість інтересів тут знайти складно.

На думку керівництва підприємства, обґрунтованим є все, без чого неможливо здійснювати діяльність в сучасних умовах. І, якщо сьогодні нереально уявити життя без спеціальних витрат на забезпечення безпеки, то вони природно мають бути відображеними і в податковій звітності, навіть якщо на такі витрати не має прямої вказівки в Податковому кодексі.

Тому в умовах сучасної облікової практики, ці витрати підприємства включають до Декларації з податку на прибуток у складі таких елементів як «маркетингові послуги», «благодійна допомога», «представницькі витрати», що отримали назву витрат подвійного призначення і підлягають обмеженню при відображенні. Обмежуючи такі витрати, держава руками самого платника податків бореться з тією практикою життя, яку фактично нав'язав існуючий політичний та економічний устрій в країні. З іншого боку, у податковому законодавстві не прописані чіткі правила включення до тих чи інших статей податкової звітності абсолютно офіційних статей витрат, пов'язаних з охоронною діяльністю, збереженням комерційної таємниці, утриманням керівництва служби безпеки тощо, що значно ускладнює порядок заповнення Декларації з податку на прибуток.

Відтак, в таблиці наведено рекомендований порядок відображення витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки підприємства в системі бухгалтерського обліку та податкової звітності з урахуванням обмежень зазначених нормами Податкового кодексу України (Додаток 1).

Запропонований порядок обліку витрат, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки не суперечать загальноприйнятим поглядам на відображення витрат діяльності підприємства на рахунках бухгалтерського обліку та в системі фінансової і податкової звітності.

Разом з тим, який би алгоритм відображення витрат на забезпечення процесів з безпеки ми не запропонували, він буде виглядати недосконалим з позицій гармонізації інтересів держави та підприємства як суб'єктів забезпечення безпеки, адже в Податковому кодексі існує безліч податкових застережень та обмежень стосовно цих витрат (зокрема спеціальних витрат на забезпечення безпеки). Відтак, в умовах сьогодення без додаткового нормативного врегулювання з боку держави значний блок витрати, пов'язаних з діяльністю із забезпечення безпеки (зокрема на спеціальне забезпечення безпеки) стане ще одним компонентом витрат, що становлять блок постійних податкових різниць.

**РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПОРЯДОК ВІДОБРАЖЕННЯ В
БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ ТА ПОДАТКОВІЙ ЗВІТНОСТІ ВИТРАТ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ДІЯЛЬНІСТЮ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ
ПІДПРИЄМСТВА**

Зміст	Кореспонденція рахунків		Складник витрат згідно з нормами Податко-
	Д-т	К-т	
Витрати, пов'язані з охороною майна та фізичним захистом власників і персоналу підприємства			
Нараховано амортизацію технічних засобів забезпечення пожежної безпеки та охорони підприємства	92 «Адміністративні витрати»	131 «Знос основних засобів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання
Нараховано амортизацію спеціальних засобів забезпечення особистої безпеки співробітників відділу охорони та спеціальних засобів зв'язку, що забезпечують особисту охорону власників та персоналу підприємства	92 «Адміністративні витрати»	131 «Знос основних засобів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання
Списано вартість форменого одягу охоронників	92 «Адміністративні витрати»	22 «Малоцінні та швидкозношувані предмети»	Ст.140.1.1 – витрати платника податку на забезпечення працівників спеціальним (форменим) одягом, необхідним для виконання професійних обов'язків (якщо такий одяг входить до переліку встановленого Кабінетом Міністрів України)
Нараховано основну та додаткову заробітну плату охоронникам	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства
Нараховано єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від заробітної плати охоронників	92 «Адміністративні витрати»	65 «Розрахунки за страхуванням»	Ст.143.1 – сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Нараховано витрати, пов'язані з навчанням охоронників	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.3 – витрати платник податку на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників (у разі існування відповідного сертифікату про освіту)
Відображено витрати консультативного характеру, пов'язані з охоронною діяльністю	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за консультативні послуги, що отримує платник податку для забезпечення господарської діяльності Ст. 139.1.13 – витрати понесені у зв'язку з придбанням у нерезидента послуг з консалтингу в межах 4 відсоткової суми доходу (виручки) від реалізації за рік, що передуює звітному.
Відображено вартість послуг сторонніх організацій, пов'язаних з охоронною діяльністю (встановлення протипожежної апаратури)	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за інші послуги, що отримує платник податку для забезпечення господарської діяльності
Витрати, пов'язані з захистом інформації, що становить комерційну таємницю			
Нараховано амортизацію програмного забезпечення, що використовується з метою захисту інформації, яка становить комерційну таємницю	92 «Адміністративні витрати»	133 «Накопичена амортизація нематеріальних активів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання
Списано (замортизовано) вартість спеціальної літератури, використаної у практичній діяльності спеціалістів відділу захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	132 «Знос інших необоротних матеріальних активів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання
Нараховано основну та додаткову заробітну плату співробітникам відділу захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства

Нараховано основну та додаткову заробітну плату співробітникам відділу захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства
Нараховано єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від заробітної плати співробітників відділу захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	65 «Розрахунки за страхуванням»	Ст.143.1 – сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування
Відображено у складі витрат вартість послуг сторонніх організацій по підтриманню програмного забезпечення, що використовується з метою захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за інші послуги, що отримує платник податку для забезпечення господарської діяльності
Нараховано витрати, пов'язані з навчанням співробітників відділу захисту інформації	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.3 – витрати платник податку на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників (у разі існування відповідного сертифікату про освіту)
Витрати, пов'язані з інформаційно-аналітичним забезпеченням процесів в системі безпеки підприємства			
Нараховано амортизацію програмного забезпечення, що використовується з метою обробки інформації в сфері безпеки підприємства	92 «Адміністративні витрати»	133 «Накопичена амортизація нематеріальних активів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання
Списано (замортизовано) вартість спеціальної літератури (каталогів, статистичних довідників), що використовують при підготовці інформації у сфері безпеки підприємства	92 «Адміністративні витрати»	132 «Знос інших необоротних матеріальних активів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів, інших необоротних матеріальних активів загальногосподарського використання

Нараховано амортизацію клієнтських баз даних, що використовуються спеціалістами з безпеки при прийнятті рішень щодо економічної надійності та безконфліктності контрагентів	92 «Адміністративні витрати»	133 «Накопичена амортизація нематеріальних активів»	Ст.138.10.2 д) – амортизація нематеріальних активів загальногосподарського використання
Нараховано основну та додаткову заробітну плату спеціалістам, зайнятим збиранням та оцінюванням інформації в сфері забезпечення безпеки	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства
Нараховано єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від заробітної плати спеціалістів, зайнятих збиранням та оцінюванням інформації в сфері забезпечення безпеки	92 «Адміністративні витрати»	65 «Розрахунки за страхуванням»	Ст.143.1 – сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування
Нараховано витрати, пов'язані з навчанням спеціалістів, зайнятих збиранням та оцінюванням інформації в сфері забезпечення безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.3 – витрати платник податку на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників (у разі існування відповідного сертифікату про освіту)
Відображено у складі витрат вартість послуг сторонніх організацій, пов'язаних з проведенням науково-дослідних робіт при забезпеченні безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.2 – витрати (крім тих, що підлягають амортизації), пов'язані з науково-технічним забезпеченням господарської діяльності, витрати з нараховання роялті. Не включають до складу витрат суму нарахованих роялті на користь нерезидента, якщо вона перевищує 4 відсотки суми доходу (виручки) від реалізації за рік, що передуює звітному.

Відображено у складі витрат вартість послуг сторонніх організацій по підтриманню програмного забезпечення, що використовується з метою обробки інформації в сфері безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за інші послуги, що отримує платник податку для забезпечення го- сподарської діяльності
Відображено вартість послуг зовнішніх експертів (консультантів) при розробці рішень в сфері забезпечення безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за консультаційні послуги, що отримує платник податку для за- безпечення господарської діяльності Ст. 139.1.13 – витрати понесені у зв'язку з придбанням у нерезидента послуг з консалтингу в межах 4 відсоткової суми доходу (виручки) від реалізації за попередній
Відображено у складі витрат плати за користування Інтернет послугами, що використовуються в діяльності спеціалістів з безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – витрати на оплату послуг зв'язку
Втрати на канцелярське приладдя та інші матеріали, що використовуються спеціалістами відділу збирання та оцінювання інформації в сфері безпеки	92 «Адміністративні витрати»	209 «Інші матеріали»	Ст. 138.10.2 ж) – інші витрати загальногосподарського призначення
Витрати, пов'язані зі спеціальним забезпеченням кадрової та економічної безпеки			
Нараховано основну та додаткову заробітну плату спеціалістам, зайнятим спеціальним забезпеченням економічної та кадрової безпеки	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства

Нараховано єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від заробітної плати спеціалістів, зайнятих спеціальним забезпеченням економічної та кадрової безпеки	92 «Адміністративні витрати»	65 «Розрахунки за страхуванням»	Ст.143.1 – сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування
Нараховано амортизацію технічних засобів забезпечення економічної та кадрової безпеки (генераторів послаблення шумів, поліграфів, тощо)	92 «Адміністративні витрати»	131 «Знос основних засобів»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання (амортизацію) основних засобів загальногосподарського використання
Представницькі витрати, пов'язані зі спеціальним забезпеченням безпеки (подарунки, грошові винагороди фізичним особам тощо)	92 «Адміністративні витрати»	372 «Розрахунки з підзвітними особами»	139.1.1 – не включаються до складу витрат при оподаткуванні витрати на придбання та розповсюдження подарунків
Віднесено до складу витрат вартість послуг представників органів державної влади (політичні витрати)	92 «Адміністративні витрати»	372 «Розрахунки з підзвітними особами»	Податковим законодавством не передбачено виділення цих витрат
Нараховано витрати, пов'язані з навчанням спеціалістів, зайнятих спеціальним забезпеченням економічної та кадрової безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.3 – витрати платника податку на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників (у разі існування відповідного сертифікату про освіту)
Віднесено до складу витрат вартість послуг зовнішніх аналітиків з моніторингу зовнішнього середовища, перевірки достовірності інформації щодо надійності контрагентів	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за інформаційні послуги, що отримує платник податку для забезпечення господарської діяльності

Віднесено до складу витрат вартість інформаційних послуг, наданих зовнішніми суб'єктами забезпечення безпеки-фізичними особами (приватними детективами)	92 «Адміністративні витрати»	372 «Розрахунки з підзвітними особами»	Ст.138.10.2 г) – винагорода за інформаційні послуги, що отримує платник податку для забезпечення господарської діяльності Ст.139.1.9 – не включають до складу інформаційних витрат витрати не підтверджені відповідними розрахунковими та платіжними документами, обов'язковість ведення яких встановлена правилами бухгалтерського обліку
Вартість виробничих запасів та МШП, що використовуються спеціалістами підрозділів спеціального забезпечення економічної та кадрової безпеки	92 «Адміністративні витрати»	20 «Виробничі запаси», 22 «Малоцінні та швидкозношувані предмети»	Ст. 138.10.2 ж) – інші витрати загальногосподарського призначення
Загальні (спільні) витрати підрозділу безпеки			
Нараховано основну та додаткову заробітну плату управлінському складу підрозділу безпеки	92 «Адміністративні витрати»	66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Ст.138.10.2 б) – витрати на оплату праці загальногосподарського персоналу підприємства
Нараховано єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від заробітної плати управлінського складу служби (підрозділу) безпеки	92 «Адміністративні витрати»	65 «Розрахунки за страхуванням»	Ст.143.1 – сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування
Вартість транспортних послуг, пов'язаних з забезпеченням діяльності керівного складу підрозділу безпеки	92 «Адміністративні витрати»	232 «Допоміжне виробництво»	Ст.138.10.2 в) – витрати на утримання легкового транспорту загальногосподарського призначення
Вартість комунальних та інших послуг, пов'язаних з утриманням підрозділу безпеки	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.138.10.2 в) – витрати на опалення, освітлення, водопостачання, пов'язані з утриманням основних засобів загальногосподарського характеру

Витрати на службові відрядження керівного складу підрозділу безпеки	92 «Адміністративні витрати»	372 «Розрахунки з підзвітними особами»	Ст. 140.1.7 – витрати на відрядження фізичних осіб, що перебувають у трудових відносинах з платником податку у фактичній сумі (за наявності підтверджувальних документів). У разі відсутності документального підтвердження витрати на відрядження можуть бути віднесені до витрат при оподаткуванні в розмірі не більше 20% мінімальної заробітної плати в розрахунку за кожен календарний день такого відрядження у межах території України, а для відряджень за кордон в розмірі 75% мінімальної заробітної плати.
Нараховано витрати, пов'язані з навчанням керівників служби безпеки підприємства	92 «Адміністративні витрати»	685 «Розрахунки з іншими кредиторами»	Ст.140.1.3 – витрати платника податку на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників (у разі існування відповідного сертифікату про освіту)

6.3. Фінансово-економічний стан підприємства як елемент забезпечення захисту його фінансово-економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Представляється, що досить цікавим та прогресивним підходом, який дозволяє судити про фінансову складову економічної безпеки підприємства, прогнозувати характер і напрямок відхилень її рівня та розробляти комплекс адекватних заходів з метою уникнення небажаних наслідків є критеріальний підхід, який, між тим, не знайшов достатнього висвітлення в теоріях антикризового управління, економічного аналізу та наукових публікаціях з досліджуваної проблеми.

Логічно, що даний підхід базується на використанні критерію або їх системи. У загальному розумінні критерій (від грец. *kriterion* – засіб судження) являє собою ознаку або умову, на якій ґрунтується оцінка або здійснюється вибір [8].

На думку вітчизняного науковця М.М. Єрмошенка критерієм оцінки економічної безпеки підприємства є наявність у нього прибутку [7]. Оскільки прибуток є фінансовим показником, логічно припустити, що наявність прибутку, обсяги якого забезпечують розвиток підприємства, є критерієм оцінки й найважливішої складової економічної безпеки, а саме, фінансової. Представляється, що, прибуток підприємства – його абсолютна величина або результати її співвідношення з витраченими ресурсами – можуть розглядатися в якості передумови забезпечення фінансової безпеки. Проте, виключно на її основі оцінювати рівень фінансової безпеки суб'єкта господарювання, на наш погляд, не зовсім коректно.

Зміст будь-якої підприємницької діяльності полягає у досягненні економічного ефекту у вигляді прибутку. Нині в Україні в умовах реформування економіки спостерігається тенденція до значного зниження рівня рентабельності виробництва, що означає збитковість багатьох підприємств. У зв'язку з цим управління підприємством вимагає вдосконалення методів оцінки і прогнозування прибутку. Чим більше уваги приділяється цій економічній категорії, тим ефективніше функціонує підприємство. Усе це зумовлює необхідність дослідження теоретичних засад функціонування прибутку і його впливу на темпи і пропорції суспільного відтворення.

Прибуток є постійно відтворюваним джерелом формування фінансових ресурсів підприємства, і чим вище рівень прибутку підприємства, тим менш його потреба у залученні фінансових коштів із зовнішніх джерел і вище рівень самофінансування його розвитку.

Прибуток являє собою різницю між сукупними доходами і сукупними витратами торгового підприємства, або між ціною реалізації та собівартості продукції, товарів, послуг.

Прибуток є якісним показником, оскільки в його розмірі відображається зміна обсягу товарообороту, доходів підприємства, півня використання ресурсів, величини витрат обертання. Таким чином, прибуток синтезує всі сторони діяльності підприємства, характеризує ефективність його господарської діяльності в цілому. Прибуток суб'єкта господарювання відіграє провідну роль у системі управління його фінансами. Тому він розглядається у трьох аспектах:

- прибуток як джерело самофінансування підприємства (при цьому чистий прибуток розглядається як найдешевше джерело фінансування потреби підприємства у капіталі і посідає основне місце у так званій ієрархії фінансування);
- прибуток як вираження результату фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання та винагорода за підприємницький ризик;
- прибуток як вираження ефективності управління операційною, інвестиційною та фінансовою діяльністю суб'єкта господарювання [1].

Управління прибутком являє собою процес розробки та прийняття ефективних управлінських рішень за всіма основними аспектами його формування та розподілу і використання на підприємстві з метою максимізації добробуту власників підприємства в поточному та перспективному періодах .

Головною метою управління прибутком є визначення шляхів найбільш ефективного його формування та оптимального розподілу, що спрямовані на забезпечення розвитку діяльності підприємства та зростання його ринкової вартості.

Основними задачами управління прибутком підприємства є: забезпечення максимізації розміру прибутку, що формується і який відповідає ресурсному потенціалу суб'єкта господарювання та ринковій кон'юнктурі; забезпечення оптимальної пропорційності між рівнем прибутку, що формується за різними рівнями ризику; забезпечення високої якості прибутку, що формується; забезпечення постійного збільшення

ринкової вартості підприємства; підтримка конкурентоспроможності у довгостроковому періоді; забезпечення ліквідності підприємства та його платоспроможності; підтримка інвестиційної привабливості [2].

Процес управління прибутком підприємства має відбуватися в певній послідовності і забезпечувати реалізацію головної мети і основних задач цього управління. З цією метою нами запропонована наступна структурно-логічна схема здійснення процесу управління прибутком підприємства (рис.6.1).

Таким чином, до об'єктів системи управління прибутком відносять:

- 1) управління формуванням прибутку;
- 2) управління розподілом та використанням прибутку.

Політика управління формуванням прибутку підприємства повинна бути спрямована на максимізацію розміру позитивного фінансового результату через виконання комплексу завдань щодо забезпечення зростання обсягів його діяльності, ефективного управління витратами, підвищення ефективності використання матеріально-технічної бази, оптимізації складу та структури обігових коштів, підвищення продуктивності праці та системи управління суб'єктом господарювання [3].

Рис. 6.1. Структурна схема управління прибутком підприємства. Необхідно зазначити, що принципи управління прибутком залежать від багатьох факторів, головними із яких є особливості галузевої приналежності, спеціалізація підприємства, його організаційна форма і форма власності, цілі стратегічного розвитку й етапи реалізації стратегії і т.д. Це зумовлює поряд з використанням загальноприйнятих принципів управління прибутком необхідність розробки особливих принципів для кожного конкретного підприємства індивідуально, ґрунтуючись на системному підході і комплексному аналізі його діяльності. Дослідження принципів управління дозволяє застосовувати обмірковані, аргументовані дії і рішення при розробці інструментів управління прибутком.

Для забезпечення чіткої дії механізму управління прибутком підприємства необхідно **проаналізувати чинники впливу на прибуток підприємства.**

Прибуток формується під впливом великої кількості взаємозалежних чинників, що впливають на результати діяльності підприємства по-різному: одні – позитивно, інші –

негативно. Серед зовнішніх чинників можна виділити такі: економічні умови господарювання, місткість ринку, платоспроможний попит споживачів, державне регулювання діяльності підприємств та інше. Особливе значення має рівень, динаміка і коливання платоспроможного попиту, тому що він визначає стабільність одержання прибутку.

Поряд із перерахованим вище, варто звернути увагу на такі серйозні макроекономічні чинники як податкова і кредитна політика держави, розвиток діяльності громадських організацій споживачів товарів і послуг, а також політична стабільність у державі.

Зовнішні і внутрішні чинники тісно пов'язані між собою. Внутрішні чинники прямо залежать від організації роботи самого підприємства. Вони можуть впливати на формування прибутку підприємства як безпосередньо, так і опосередковано. До них належать такі чинники як: обсяг продукції, що випускається; собівартість виробництва; ціна продукції, що реалізується; асортимент продукції, що випускається тощо.

Крім зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на прибуток, також слід розглянути **фактори розподілу та використання прибутку**.

Фактори розподілу складаються із платежів обов'язкового характеру до бюджету й позабюджетних фондів, до банківських і страхових фондів, платежів добровільного характеру, включаючи благодійні фонди, спрямування прибутку до фондів грошових коштів, що створюються на підприємствах.

Фактори використання відносяться тільки до того прибутку, що залишається на підприємстві. Вони включають такі напрямки: споживання, накопичення, соціальний розвиток, капітальні й фінансові вкладення, покриття збитків та інших витрат.

До основних задач управління розподілом прибутку підприємства також можна віднести: забезпечення виплати необхідного рівня доходу на інвестований капітал власникам підприємства; забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів за рахунок прибутку у відповідності зі задачами розвитку підприємства в майбутньому періоді; забезпечення ефективності програм участі персоналу в прибутках підприємства.

Отже, прибуток підприємства є важливою економічною категорією, так як він є кінцевою метою діяльності будь-якого підприємства. Тому дуже важливо під час стратегічного планування врахувати всі чинники і аспекти подальшого розвитку для повного і обґрунтованого визначення величини прибутку і забезпечення його певного рівня. Система управління прибутком має бути органічно інтегрована із загальною системою управління підприємством, так як прийняття управлінських рішень у будь-якій сфері діяльності підприємства прямо або опосередковано впливає на рівень прибутку, який в свою чергу є основним джерелом фінансування розвитку підприємства та зростання доходів його власників і працівників. Формування системно-цільового підходу до оцінювання стану економічної безпеки підприємства.

Під критерієм фінансової безпеки підприємства розуміють ознаку або суму ознак, на підставі яких можна робити висновок стосовно того, чи перебуває підприємство у стані фінансової безпеки, чи ні [7,10]. Критерієм оцінки стану фінансової безпеки підприємства, може бути сформульоване у зарубіжній фінансовій науці так зване "золоте правило фінансування" [9,15]. Суть методу "золотого правила фінансування" як одного із способів перевірки належного рівня фінансової безпеки підприємства полягає в тому, що фінансовий капітал має бути залучений на термін, не менший за той, на який капітал акумулюється в необоротних та оборотних активах підприємства. При дотриманні "золотого правила фінансування" фінансова безпека забезпечується, якщо:

- 1) існує можливість пролонгації строків повернення фінансового капіталу;
- 2) інвестований капітал у передбачені вивільняється в результаті комерційної діяльності;
- 3) платежі, строк оплати яких настав, можна здійснити за рахунок надходжень від операційної та інвестиційної діяльності.

При використанні "золотого правила фінансування" для оперативної оцінки рівня фінансової безпеки необхідно враховувати дві умови, представлені наступними формулами, що виражають його зміст [15]:

$$\frac{A_{\partial c}}{P_{\partial c}} \leq 1$$

$$\frac{A_{kc}}{P_{kc}} \geq 1$$

де A_{dc} – довгострокові активи; P_{dc} – довгострокові пасиви; A_{kc} – короткострокові активи; P_{kc} – короткострокові пасиви.

На думку прибічників відзначеної позиції [9,15] дане правило можна застосовувати, як під час оцінки стану фінансової безпеки підприємства, так і з метою його планування. Певною мірою, з таким підходом погодитись можна, проте збільшенню ґрунтовності висновків, зроблених на основі “золотого правила фінансування”, сприятиме паралельне використання, навіть у межах, оперативної оцінки, й інших підходів, наприклад, ресурсно-функціонального, що між іншим, і відзначається науковцями [15].

На погляд інших вітчизняних Г.В. Козаченка, В.П. Пономарьова, О.М. Ляшенко, що дотримуються критеріального підходу, у якості мірила оцінки може слугувати співвідношення величини бруто-інвестицій підприємства і величини ресурсів, необхідних для інвестиційної підтримки умов, що забезпечують економічну безпеку підприємства [10]. Виходячи з того, що такий критерій, на думку науковців, повинний дозволяти не просто констатувати безпечність стану фінансової діяльності підприємства, але й оцінювати її рівень, у роботі наводиться характеристика рівнів безпеки підприємств, що діють в умовах конкуренції.

Безсумнівно, наведений підхід відповідає і фінансовій діяльності, проте сутність критерію як мірила оцінки, а також багатоаспектність та складність поняття “фінансова безпека”, надають можливість стверджувати, невід’ємною умовою ґрунтовної об’єктивної оцінки фінансової безпеки є розробка та застосування науковообґрунтованої системи критеріїв.

Іншими словами, нами пропонується багатокритеріальний підхід до оцінки фінансової безпеки підприємства, як найбільш об’єктивний та адекватний сучасним умовам господарювання.

Виходячи з розуміння фінансової безпеки як здатності ефективно здійснювати господарсько-фінансову діяльність на основі оптимізації джерел формування фінансових ресурсів, що забезпечує захищеність фінансових інтересів підприємства від реальних та потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього характеру, представляється доцільним оцінювати фінансову безпеку підприємства на основі системи критеріїв, а саме достатності коштів для виконання поточних зобов’язань, ризику втрати фінансової стійкості, ефективності діяльності та ділової активності.

При багатокритеріальному підході система критеріїв повинна знаходити кількісне вираження у конкретних показниках, за допомогою яких можна об’єктивно уявити досліджуване явище. Показники відіграють роль інструментів, які дозволяють одержати віддзеркалення критерію у вибраній системі виміру. Показники несуть певну інформацію й відбивають процеси, які вимірюються.

Вибір і обґрунтування системи показників є важливим методологічним моментом аналітичної процедури оцінки фінансової безпеки підприємства. Від того, наскільки показники повно й точно відбивають сутність досліджуваних явищ, залежать результати оцінки.

Взаємозв'язок показників, логічне розгортання одних показників з інших – обов'язкова риса системи показників, що претендує на те, щоб бути саме системою.

Інакше кажучи, оцінка фінансової безпеки вимагає не лише обґрунтування критеріїв, але й передбачає створення системи показників, при формуванні якої, на наш погляд, необхідно виходити з наступних методологічних принципів та вимог:

- адекватності системи показників цілі необхідності віддзеркалення існуючого рівня безпечності фінансової діяльності підприємства;
- відсутності або зведення до мінімуму функціональних взаємозв'язків між показниками, що віддзеркалюють запропоновані критерії, з метою уникнення необґрунтованого ускладнення методики без підвищення її точності;
- комплексності оцінки безпечності фінансової діяльності підприємства (передумови виконання даної вимоги зумовлені формуванням системи критеріїв, а не використанням лише одного, хоча, можливого і привабливого з теоретичних позицій);
- можливості характеризувати потрібну глибину і широту ретроспективи стану фінансової безпеки підприємства на основі постійного моніторингу;
- оптимальності загальної кількості індикаторів з погляду забезпечення точності ідентифікації та інших факторів;

– відсутності індикаторів, які ще не набрали свого економічного змісту за вітчизняних економічних умов через нерозвиненість фондового ринку;

– можливості розрахунку показників за даними основних форм бухгалтерської звітності організації, тобто орієнтації на фінансову звітність як найбільш доступне інформаційне джерело в сучасних умовах господарювання;

– обліку галузевих особливостей формування і використання фінансових ресурсів, що, безумовно, впливають на безпечність фінансового стану підприємств;

– здатності характеризувати стан фінансової безпеки не лише у статиці, але і в динаміці;

– оперативності для відповідного реагування на стан фінансової безпеки. Крім цього, бажаним є використання загальновідомих рекомендацій, якщо такі існують, щодо оптимального рівня індикаторів, що підвищує об'єктивність висновків стосовно рівня фінансової безпеки суб'єкта господарювання.

Кількісну оцінку рівня фінансової безпеки бажано отримати за допомогою показників, які використовуються у плануванні, обліку та аналізі діяльності підприємства, що є передумовою практичного застосування даної оцінки [10].

Під час формування системи індикаторів за пропонованими критеріями вибір доцільно робити з широкого кола показників, які являють собою відносні величини, через ряд, властивих їм переваг [2]:

– дозволяють елімінувати фактору часу, що забезпечує можливість порівняння розрахованих показників не лише в просторовому аспекті, але і в динаміці без додаткових операцій щодо перерахунку вихідної інформації у порівняльний вигляд;

– мають відносно нескладну техніку застосування, що полягає у можливості широкого розповсюдження в практичній діяльності;

– характеризуються результативністю оцінки, адже дозволяють не лише ідентифікувати безпечність або небезпечність фінансової діяльності підприємства, але й виявляти причини, що зумовлюють ситуацію.

Так, показники за критерієм достатності коштів для виконання поточних зобов'язань, є важливими під оцінки фінансової безпеки, адже, характеризуючи ступінь ліквідності оборотних активів, свідчать про спроможність суб'єкта господарювання уникати ситуацій невиконання поточних зобов'язань.

В економічній літературі домінують рекомендації, відповідно до яких здатність підприємства своєчасно розраховуватись за своїми короткостроковими зобов'язаннями, що генеруються поточною діяльністю, слід оцінювати за допомагою трьох коефіцієнтів – абсолютної, швидкої та поточної ліквідності [5-6], а також показників втрати та відновлення платоспроможності.

Разом з цим, існує справедлива, на наш погляд, думка, що судити про стан платоспроможності підприємств доцільно лише за коефіцієнтом покриття (поточної ліквідності) [11], який прийнятий як офіційний критерій і враховує всю величину оборотних коштів. Що ж стосується показника швидкої ліквідності, то він взаємозалежний з індикатором поточної ліквідності, коефіцієнт парної кореляції між ними близький до одиниці.

У свою чергу, коефіцієнти втрати й відновлення платоспроможності розраховуються на основі динаміки коефіцієнта поточної ліквідності. І нарешті, коефіцієнт абсолютної ліквідності характеризується значно меншою стабільністю порівняно з коефіцієнтом поточної ліквідності, адже величина залишку коштів на рахунках значно більш мінлива в порівнянні з величиною оборотних активів у цілому. До того ж, незначна кількість коштів на рахунках підприємства не завжди означає його неплатоспроможність: кошти можуть надійти найближчим часом, певні види активів (наприклад, облігації та векселя банків) можна за необхідності перетворити в готівку.

Разом з коефіцієнтом поточної ліквідності, як допоміжний показник достатності коштів для виконання поточних зобов'язань, може бути розрахований показник частки дебіторської заборгованості в оборотних активах, що дозволяє врахувати необґрунтоване завищення коефіцієнта поточної ліквідності в результаті росту низьколіквідної дебіторської заборгованості, що нині становить значну частину оборотних коштів українських підприємств багатьох галузей.

Показники за критерієм ризику мають стратегічну значущість. В економічній літературі пропонується широкий спектр показників структури капіталу або, як їх ще називають, коефіцієнтів управління джерелами коштів. Найбільш розповсюдженим показником даної групи є коефіцієнт автономії. Переважна ж кількість інших відносних показників, що містяться на сторінках економічних видань або дублюють його (коефіцієнт концентрації власного капіталу та, враховуючи існуючий рівень довгострокового кредитування більшості підприємств – і коефіцієнт стійкого фінансування), або можуть бути отримані на основі його розрахунку (коефіцієнт фінансової залежності, коефіцієнт співвідношення позикових та власних коштів). У зв'язку з цим, для відображення ступеня незалежності підприємства від зовнішніх джерел фінансування доцільно обмежитись коефіцієнтом автономії.

Разом з цим, слід зазначити, що у фінансовому відношенні поточна діяльність підприємства відбивається у постійній трансформації короткострокових активів та пасивів. У зв'язку з цим, економічна література пропонує коло коефіцієнтів, що характеризують міру незалежності поточної діяльності підприємства від зовнішніх запозичень. Серед таких показників інтерес викликають, насамперед, коефіцієнт маневреності, коефіцієнт забезпеченості запасів власними оборотним капіталом та коефіцієнт забезпечення діяльності власними оборотними коштами, які, між тим, містять у числівнику – один показник, а саме, власний оборотний капітал. Виходячи з ролі, яку відіграють оборотні активи в господарській діяльності, на наш погляд, за критерієм ризику, поряд з коефіцієнтом автономії доцільно розрахувати коефіцієнт забезпечення діяльності власними оборотним капіталом, який характеризує ступінь покриття оборотних активів власними джерелами коштів.

За умов ринкової економіки ефективність діяльності підприємства не лише характеризує його спроможність щодо залучення й прибуткового використання різноманітних ресурсів, але і слугує інструментом для прогнозування здатності суб'єкта господарювання до підвищення рівня фінансової безпеки.

Серед індикаторів ефективності найбільш відомими є коефіцієнти рентабельності: активів, власного капіталу, реалізації продукції, а також мінливості прибутку. Серед перших двох коефіцієнтів, а саме, рентабельності активів і власного капіталу нами обрано показник рентабельності активів. Він є більше комплексним, чим рентабельність власного капіталу, адже оцінює ефективність використання всіх наявних на підприємстві активів, а не тільки власного капіталу. Високе значення показника рентабельності власного капіталу, на відміну від рентабельності активів, може бути пов'язано не тільки з великим прибутком, отриманим підприємством, але й з високою часткою позикового капіталу в активах, що означає і підвищений ступінь ризику зниження фінансової безпеки для підприємства.

Щодо інших двох показників, то нами зроблено вибір на користь коефіцієнту рентабельності продажу, адже він віддзеркалює специфіку діяльності підприємств обраної галузі. При цьому відзначимо, що на відміну від індикаторів за критеріями достатності коштів для виконання поточних зобов'язань та ризику втрати фінансової стійкості загальноновизнаних рекомендацій щодо оптимального рівня рентабельності реалізації продукції не існує. Середній рівень даного показника звичайно дуже сильно відрізняється за галузями економіки. Не існує загальноприйнятих рекомендацій і щодо оптимального рівня показника мінливості прибутку, до того ж оцінка цього показника

ускладнюється тим, що фінансові результати багатьох українських підприємств протягом останнього часу близькі до точки беззбитковості.

Серед широкого різноманіття показників ділової активності, що висвітлені в літературі, меті нашої роботи задовольняє дослідження трьох індикаторів – коефіцієнта оборотності запасів, дебіторської заборгованості та кредиторської заборгованості.

Вибір коефіцієнта оборотності запасів за критерієм ділової активності підприємства, зумовлений, головним чином, галузевою специфікою, адже, саме рівень та динаміка даного показника, характеризуючи швидкість реалізації товарних запасів, віддзеркалюють ділову активність підприємства, вірність (невірність) обраної стратегії.

Досить важливим та змістовним під час оцінки фінансової безпеки є аналіз ефективності управління кредиторською та дебіторською заборгованістю підприємства. Якщо високі значення коефіцієнта оборотності дебіторської заборгованості, як джерела надходження коштів для погашення кредиторської заборгованості, взагалі позитивно відбиваються на ліквідності й платоспроможності підприємства безвідносно до характеристик останньої, то безпосереднє порівняння швидкості оборотності дебіторської та кредиторської заборгованості дозволяє визначити наявність на підприємстві джерела фінансування за рахунок різниці у часі між платежами.

Таким чином, розрахунок системи показників за чотирма критеріями оцінки фінансової безпеки свідчить про те, що більшість досліджуваних підприємств не є фінансово безпечними і дозволяє стверджувати, що причини, які зумовлюють таку ситуацію є як зовнішніми, так і внутрішніми.

Серед чинників, які сприятимуть забезпеченню фінансової безпеки, на наш погляд, можна відзначити наступні:

- загальноєкономічна стабілізація та підвищення платоспроможного попиту населення;
- підвищення рівня доступності підприємств до фінансово-кредитних ресурсів;
- підвищення якості системи управління підприємствами;
- прийняття обґрунтованих рішень під час формування політики фінансування активів.

Отже, обґрунтована система показників висвітлює запропоновані критерії та відбиває узгодженість власних фінансових інтересів підприємства з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища, зокрема споживачами, постачальниками, державою, інвесторами тощо.

Перелік рекомендованої літератури:

Основний:

1. Дондик Н. Я. Спеціальні бухгалтерські знання та їх застосування під час розкриття та розслідування економічних злочинів: [Монографія] / Н. Я. Дондик. – К.: Атіка, 2007. – 144 с.
2. Дондик Н. Я., Дондик Г. П. Судова бухгалтерія: [навч. посіб.] / Н. Я. Дондик, Г. П. Дондик. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 208 с.
3. Домашенко М. Д. Формування стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства на світовому ринку / М. Д. Домашенко // Вісник СумДУ / Сер.: Економіка. – 2014. – № 1. – С. 34–41.
4. Гнилицька Л. В. Обліково-аналітичне забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства : автореф. дис. докт. екон. наук : 08.00.09, 21.04.02 / Л. В. Гнилицька ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2013. – 33 с.
5. Кононенко О. Аналіз фінансової звітності : [навч. посіб.] / О. Кононенко, О. Маханько. – Х.: Фактор, 2008. – 208 с.
6. Кужельний М. В., Лінник В. Г. Теорія бухгалтерського обліку: [підручник] / М. В. Кужельний, В. Г. Лінник. – К.: КНЕУ, 2001. – 334 с.
7. Методичні рекомендації по аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій – Лист Державної податкової адміністрації України № 759/10/20-2117 від 27.01.1998 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v2117225-98>.
8. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності – Наказ Міністерства фінансів України № 433 від 28.03.2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://buhgalter911.com/Res/Zakoni/MetodRek/metod_fin_otch_433.aspx.
9. План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій – Наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 р. № 291 [Електронний ресурс]. – Режим доступу з: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id.
10. Фінансовий облік : [підручник] – 4-те вид., перероб. і доп. / Я. Д. Крупка, З. В. Задорожний, Н. В. Гудзь та ін. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 451 с.
11. Швець В. Г. Теорія бухгалтерського обліку: [підручник] – 4-те вид., перероб. і доп. / В. Г. Швець – К.: Знання, 2015. – 572 с.
12. Швиданенко Г. О., Олексюк О. І. Сучасна технологія діагностики фінансово-економічної діяльності підприємства: [навч. посіб.] / Швиданенко Г. О., Олексюк О. І. – К.: КНЕУ, 2002. – 191 с.
13. Шпак Н. О. Економічна стабільність суб'єктів господарювання в умовах хаотичного розвитку національної економіки України : [монографія] / Н. О. Шпак, О. В. Пирог, М. І. Романишин ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 287 с.

Додатковий:

14. Бруханський Р. Ф. Бухгалтерський облік : [підручник] / Р. Ф. Бруханський. – 2016. – 480 с.
15. Бухгалтерська експертиза: [підручник] / За ред. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир: ЖІТІ, 2004. – 640 с.
16. Верига Ю. А. Фінансова звітність підприємств України: сучасний стан і шляхи удосконалення // Регіональні перспективи. – 2010. – № 2-3. – С. 22.
17. Воронин С., Оленицкая Л. О методике расчёта рентабельности в реальном секторе экономики // Общество и экономика – 2012. – № 2 – с. 84-88.
18. Дудко А. І. Рентабельність як показник ефективності функціонування підприємства / А. І. Дудко, Н. В. Лохман. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_AND_2010/Economics/69280.doc.htm.
19. Звітність підприємств: [підруч.] / Лень В. С., Глитвененко В. В., Бочок М. П., Іванов

- Л.П. – К.: Знання-Прес, 2004. – 474 с.
20. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій – Наказ Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. № 291 [Електронний ресурс]. – Режим доступу з: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id.
 21. Камлик М. І. Судова бухгалтерія : [підруч.] / М. І. Камлик. – К: Атіка, 2007. – 576 с.
 22. Левицька С. О. Звітність підприємства : [навч. посіб.] / С.О. Левицька. – Рівне: НУВГП, 2008, – 178 с.
 23. МакКензі Венді. Посібник Financial Times з аналізу та використання фінансової звітності [пер. з англ.]. –К.: Всеуито; Наукова думка, 2003. – 283 с.
 24. Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій – Наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій № 22 від 23.02.98 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0214-98>.
 25. Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможних підприємств та організацій – Наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій № 81 від 27.06.97 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0288-97>.
 26. Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства – Наказ Міністерства економіки України №10 від 17.01.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pro-u4ot.info/index.php?section=browse&CatID=154&ArtID=1103> Національне Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» Наказ Міністерства фінансів України № 73 від 07.02.2013 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.
 27. Островська Г. Аналіз практики використання зарубіжних методик (моделей) прогнозування ймовірності банкрутства підприємства / Г. Островська, О. Квасовський // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 2 (31). – С. 99-111.
 28. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні – Закон України № 996-ХІV від 16.07.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.
 29. Фінансовий облік : [підруч.] / Я. Д. Крупка, З. В. Задорожний, Н. В. Гудзь [та ін.]. – 4-те вид. [доп. і перероб.] – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 451 с.
 30. Швиданенко Г.О., Олексюк О.І. Сучасна технологія діагностики фінансово-економічної діяльності підприємства: [навч. посіб.] / Швиданенко Г.О., Олексюк О.І. – К.: КНЕУ, 2002. – 191с.
 31. Шеверя Я. Удосконалення методів аналізу та прийняття управлінських рішень на основі комплексної моделі фінансової звітності / Я. Шеверя // Школа професійного бухгалтера. – 2011. – №11 (95). – С. 29-33.